

# Sardynia

## Wyspa na skrzyżowaniu kultur

Sardynia, zamieszkała od czasów późnego paleolitu, była znana ludom śródziemnomorskim już w starożytności. Silna wyspiarska tożsamość Sardyńczyków kształtowała się w odpowiedzi na kulturowe wpływy z zewnątrz; swoje ślady pozostawili tam Kartagińczycy, Rzymianie, Wandalowie, Bizantyjczycy, Arabowie, a w czasach późniejszych także Pizańczycy, Genujczycy, Aragończycy, Katalończycy i Kastylijczycy<sup>1</sup>. Poczucie sardyńskiej odrębności kulturowej formowało się więc w dużym stopniu przez naciski z zewnątrz, jako rezultat ścierania się różnych sił i oporu względem najeźdźców. Znamienne, że wyspie geograficznie bliżej do Afryki niż do Europy: od Tunezji dzieli ją 180 km, a od Włoch 210 km<sup>2</sup>. Sardynia nie podzieliła historii innych, środkowo-południowych regionów Italii; jej losy w dużej mierze potoczyły się odrębnym torem, a Sardyńczycy do dzisiaj pielęgnują przekonanie o odmienności<sup>3</sup>. Ze względu na swoje położenie wyspa była istotnym punktem odniesienia na żeglarskich szlakach i zarazem atrakcyjnym terenem dla innych ludów, które próbowały ją zdominować. Odgrywała też rolę pomostu między Afryką i Europą, łącznika między światem wschodnim i zachodnim. Sardynia, Korsyka i Sycylia były ważnymi przystankami na szlakach handlowych łączących Prowansję z Tunezją czy Półwyspy Iberyjski i Ape-

---

<sup>1</sup> Znaczącą rolę w kształtowaniu się kultury sardyńskiej odegrali także Żydzi, którzy zamieszkiwali wyspę już w czasach dominacji rzymskiej. Na temat kultury żydowskiej na Sardynii zob. m.in. *Noi sardi abbiamo tutti una goccia di sangue ebreo*, [on-line:] [http://www.lanuovasardegna.it/nuoro/cronaca/2013/01/19/news/noi-sardi-abbiamo-tutti-una-goccia-di-sangue-ebreo-1.6381171?refresh\\_ce](http://www.lanuovasardegna.it/nuoro/cronaca/2013/01/19/news/noi-sardi-abbiamo-tutti-una-goccia-di-sangue-ebreo-1.6381171?refresh_ce) – 19 IX 2019; C. Tasca, *Gli ebrei nella Sardegna catalana*, [w:] *Sardegna Catalana*, a cura di A. M. Oliva, O. Schena, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2014, s. 173–208, *Publicacions de la Presidència*, 41; C. Tasca, *Ebrei e società in Sardegna nel XV secolo. Fonti archivistiche e nuovi spunti di ricerca*, Giuntina, Firenze 2008, *Quaderni di Materia Giudaica*, 3.

<sup>2</sup> A. Floris, *Cinema, televisione e culture „minoritarie”*. *Esperienze in Sardegna*, „Studi e Ricerche” 2016, nr 9, s. 177.

<sup>3</sup> M. Murgia, *Viaggio in Sardegna. Undici percorsi nell'isola che non si vede*, Einaudi, Torino 2011, s. 7, *Super ET*.

niński; morskie potęgi najbardziej jednak walczyły o kontrolę nad Sardynią<sup>4</sup>. Atrakcyjność wyspy wynikała nie tylko ze strategicznej lokalizacji, lecz także z bogactwa zasobów naturalnych (soli uzyskiwanej z solanek, złoża ółowiu i żelaza), żyznych ziem i przyjaznego klimatu.

Rdzenni mieszkańcy wyspy, Sardynczykcy, to lud, który doświadczył wielu najazdów. Sardynia nie została jednak nigdy w całości skolonizowana, również Arabowie nie próbowali osiedlić się tu na stałe. Popularne jest przekonanie, że stara cywilizacja sardyńska nie uległa głębokim wpływom kultur napływowych, a antyczny duch Sardynczyków przetrwał aż do współczesności, jak ujął to ponad pół wieku temu dziennikarz Guido Piovene: „na Sardynii wszystko wydaje się niezmiennie archaiczne, nieomal związane z odwiecznym anachronizmem”<sup>5</sup>. Do dzisiaj pielęgnuje się tradycje wyspiarskie, których początki sięgają odległych czasów. Przykładem mogą być sardyńskie tańce w kole, określane zbiorczo jako *su ballu sardu*, początkowo związane z antycznymi uroczystościami ku czci bóstw – tańczone wokół ognisk, pełniły funkcję rytuałów wzmacniających więzi wspólnotowe. Wyobrażenia o niezmiennym, prastarym charakterze sardyńskiej kultury znalazły potwierdzenie m.in. w literaturze i kinematografii<sup>6</sup>.

Angielski pisarz David Herbert Lawrence opisywał Sardinie jako obszar ukształtowany przez Fenicjan, Arabów i Hiszpanów, ale właściwie nienależący do nikogo, zagubiony gdzieś pomiędzy Afryką a Europą. Sardynia była dla niego miejscem niedookreślonym, istniejącym poza czasem i historią. Dostrzegał na wyspie więcej podobieństw do Malty czy Hiszpanii niż powinowactw z kulturą włoską<sup>7</sup>. Także współcześnie wizerunek wyspy, budowany na potrzeby turystyki, opiera się często na jej odmienności: bywa określana jako najmniej włoski z włoskich regionów, może przez wzgląd na to, że na przestrzeni stuleci dłużej była hiszpańska niż włoska<sup>8</sup>. Piovene, przemierzając w połowie XX wieku różne włoskie regiony, zwrócił uwagę na specyficzną cechę Sardynczyków: ich niechęć, a nawet wrogię nastawienie do morza. Pisał:

Ukształtowanie fizyczne terenu, najazdy piratów i malaria kazały Sardynczykom szukać schronienia w górach. Są więc dziwnym ludem wyspiarskim, który

<sup>4</sup> M. A. Farinelli, *The Invisible Motherland? The Catalan-speaking Minority in Sardinia and Catalan Nationalism*, „Studies on National Movements” 2014, nr 2, s. 3, [on-line:] <http://snm.nise.eu/index.php/studies/article/view/0206a/21> – 30 III 2019.

<sup>5</sup> G. Piovene, *Podróż po Włoszech*, wybór i tłum. Z. Ernstowa, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1977, s. 276.

<sup>6</sup> Piszę o tym więcej w końcowej części rozdziału.

<sup>7</sup> D. H. Lawrence, *Mare e Sardegna*, a cura di L. Marrocu, Ilisso, Nuoro 2000, *passim*.

<sup>8</sup> A. Floris, *op. cit.*, s. 177.

woli góry niż morze. Rybołówstwem trudnią się tu obcy przybysze: Liguryjczycy, Neapolitańczycy, Toskańczycy, a nawet Katalończycy, jak na przykład w Alghero, którzy mieszkają od wieków na wybrzeżu Sardynii, nie przenikając nigdy w głąb wyspy<sup>9</sup>.

Pod wpływem zagrożenia ze strony piratów rodzima ludność musiała opuścić urodzajne wybrzeża i zająć leżące w interiorze wyżyny. Ponieważ występujące tam jałowe ziemie nie nadawały się do upraw, Sardyńczycy zajęli się przede wszystkim pasterstwem<sup>10</sup>.

Sardynia, druga co do wielkości wyspa włoska, wraz z pobliskimi wysepkami tworzy współcześnie region administracyjny o statusie specjalnym: Regione Autonoma della Sardegna (sard. Regione Autònoma de Sardigna). Większość powierzchni wyspy (24 090 km<sup>2</sup>) to teren górzysty i płaskowyż. Dzieli się ona na pięć prowincji<sup>11</sup>, a jej stolicą jest Cagliari – miasto starsze niż stolica Włoch, założone przez Fenicjan i przejęte potem przez Rzymian, którzy nazywali je Carales. Wyróżnikiem sardyńskiego pejzażu są lasy dębów korkowych i rozległe połacie pokryte kwiatami. Wyspę zdobią przede wszystkim róże, hibiskusy, orchidee, oleandry, bugenwille i przypołudniki, a ich zapach miesza się z intensywnym aromatem rozmarynu, jałowca, mirtu i lawendy. Krajobraz jest różnorodny, choć znaczą większość (ok. 70%) stanowi obszar górsko-wyżynny (najwyższy szczyt to Punta la Marmora, 1834 m n.p.m.), który rozciąga się od wnętrza wyspy i schodzi ku morzu. Malownicze klify i nawisy skalne pochylają się nad wodą, której działanie powoduje zjawiska krasowe. Najpiękniejszym ich przykładem jest położona w regionie Alghero Grota Neptuna, pełna różnorodnych nacieków jaskiniowych, zadziwiających bogactwem form i kolorów. Wybrzeża Morza Tyrreńskiego różnią się od siebie: położona na północnym wschodzie Costa Smeralda – dziś znany luksusowy kurort turystyczny – to kilometry białych plaż ze szmaragdowo-turkusową wodą. Zupełnie inne jest ciągle jeszcze dziewicze i porośnięte zielenią wybrzeże zachodnie, Costa Verde, słynące z ruchomych wydmy i pasą-

<sup>9</sup> G. Piovene, *op. cit.*, s. 273.

<sup>10</sup> *Ibidem*, s. 283.

<sup>11</sup> W 1948 roku region Sardynii formalnie podzielony był na trzy prowincje, potem dołączono czwartą, a w 2001 roku ich liczbę zwiększono ustawowo do ośmiu. W 2016 roku wprowadzono nowy system obowiązujący do dzisiaj, według którego wyspa dzieli się na pięć prowincji: miasto metropolitalne Cagliari, Nuoro, Sassari, Oristano i Sardinie Południową. Zob. *Legge Regionale 4 febbraio 2016, n 2*, [on-line:] <http://consiglio.regione.sardegna.it/XVLegislatura/Leggi%20approvate/lr2016-02.asp> – 10 VIII 2019. Jak zauważa Michaela Murgia, na Sardynii funkcjonują równoległe dwa podziały geograficzne: obok oficjalnego, na prowincje, istnieje także drugi, tradycyjny, nawiązujący do dawnych regionów historycznych. M. Murgia, *op. cit.*, s. 4.

cych się gdzieniedzie kozich stad. Aby dotrzeć do morza, trzeba przejechać dość długą trasę, wijącą się pośród gór i poukrywanych między nimi wiosek.

## Rys historyczny

Sardynia w odległej starożytności zamieszkiwana była przez ludy przybyłe z Półwyspów Iberyjskiego i Apenińskiego, które to ludy zapoczątkowały na wyspie kulturę nuragijską (nuorską)<sup>12</sup>. Choć wykształciła się ona w środkowej fazie epoki brązu, jej pozostałości przetrwały do dzisiaj. Monumentalne konstrukcje zwane nuragami są świadectwem tej prastarej, protosardyńskiej cywilizacji. Te okrągłe kamienne budowle ochronne, wokół których rozwijały się osady mieszkalne, powstawały w różnych częściach wyspy i do dzisiaj jest ich ok. 7 tys. Cywilizacja nuragijska utrzymała się aż do czasów rzymskiej dominacji na Sardynii i współistniała z kulturami napływowymi. Na skutek kontaktów z cywilizacjami Morza Śródziemnego, obok pastersko-rolniczej aktywności Sardyńczycy rozwijali też działalność handlową<sup>13</sup>.

Południowo-zachodni brzeg Sardynii skolonizowali Fenicjanie i Kartagińczycy. Pozostawili po sobie miejskie osady i porty, których ruiny przetrwały do dziś w miejscach takich, jak: Olbia, Sulcis, Carales (dzisiejsza stolica wyspy – Cagliari), Tharros czy Nora<sup>14</sup>. Podbój wyspy przez Rzymian<sup>15</sup> (w 238 r. p.n.e.) spowodował napływ kultury i języka łacińskiego, który spotkał się z miejscowym, paleosardyńskim. Wpływy łacińskie dotarły także do środkowej części Sardynii i utrzymywały się jeszcze w czasie krótkotrwałej dominacji Wandalów (lata 456–534) i panowania bizantyjskiego, podczas którego wyspa przeszła szereg przemian społeczno-kulturowych. W okresie dominacji Bizancjum stworzono na Sardynii podstawy prawne i polityczne, stanowiące bazę dla poczucia niezależności Sardyńczyków<sup>16</sup>. W wyniku reform lokalnych instytucji w IX wieku Sardy-

---

<sup>12</sup> Na temat prehistorycznej kultury Sardyńczyków zob. C. Namirski, *Nuragiczna Sardynia*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 2016, *Pragmateia*, 7.

<sup>13</sup> L. Santini, *Sardynia. Cudowna wyspa*, tłum. W. Stefaniak, Plurigraf, Katowice 1996, s. 3.

<sup>14</sup> Nora, najstarsze miasto na Sardynii, powstała jako port fenicki i kolonia handlowa, potem stała się ośrodkiem kartagińskim, a następnie miastem rzymskim, doszczętnie zniszczonym podczas najazdów Wandalów. G. Piovene, *op. cit.*, s. 276.

<sup>15</sup> O ich obecności na wyspie do dzisiaj świadczą np. pozostałości rzymskich term we wsi Fordongianus.

<sup>16</sup> F. Toso, *Le minoranze linguistiche in Italia*, il Mulino, Bologna 2008, s. 101, *Universale Paperbacks il Mulino*.

nia została podzielona na cztery judykaty (*Giudicati/Giugados*), czyli niezależne organizmy z własnymi przepisami prawnymi spisany w języku sardyńskim. Dość szybko utracono jednak tę niezależność, ponieważ wyspę najechali Pizańczycy i Genuieńscy, którzy podzielili teren na dwie strefy wpływów; jedynie Giudicato di Arborea pozostał poza ich dominacją<sup>17</sup>. Powstanie kupieckich republik w północnych Włoszech spowodowało wzmożenie handlu w basenie Morza Śródziemnego, a Sardynia była istotnym punktem na handlowych szlakach.

W 1323 roku<sup>18</sup> rozpoczął się nowy etap inwazji z zewnątrz: Sardynię najechali Aragończycy z Katalończykami, którzy zdołali zdominować wyspę mimo silnego oporu miejscowych panów. Najeźdźcy ustanowili rząd i parlament z siedzibą w Cagliari, obradujący od 1355 roku. Podstawę prawną stanowiły *Cartas de Logu*<sup>19</sup>, akty wydane w 1395 roku przez sędzinę Eleonorę z Arborei (władczynię Giudicato di Arborea, nazywaną sardyńską Joanną d'Arc ze względu na silny opór, jaki stawiała aragońskim najeźdźcom), obowiązujące mimo tego, że sardyński w oficjalnym użyciu był stopniowo wypierany przez kataloński. Po zjednoczeniu Aragonii i Kastylii w 1479 roku Sardynia dostała się pod panowanie hiszpańskie, język hiszpański (kastylijski) zaczął też przeważać nad katalońskim w życiu publicznym. Dominacja Hiszpanów trwała trzy i pół wieku, aż do wojny o sukcesję. W wyniku pokoju utrechckiego (1713) Sardynię przypisano Austrii, a w 1718 roku przejęła ją dynastia sabaudzka. Królestwo Sardynii pod władzą Sabaudczyków obejmowało także obszar Piemontu, który stał się z czasem najbardziej znaczącą jego częścią. Rząd w Turynie przeprowadził co prawda na wyspie pewne reformy, ale stosował politykę nacisków podatkowych i wyzyskiwania zasobów ekonomicznych<sup>20</sup>. W 1793 roku mieszkańcy Cagliari obronili miasto przed atakiem francuskim, ale nie dostali za to od Sabaudczyków żadnych przywilejów. Wybuchły zamieszki i umocnił się ruch antyfeudalny. W kolejnym roku

---

<sup>17</sup> *Ibidem*. Rywalizacja o tereny na wyspie między Pizą a Genuą trwała od XI wieku przez dwa kolejne stulecia. Ostatecznie wygrali ją Pizańczycy. Przez pewien czas Sardynia była bazą, z której śródziemnomorscy korsarze – pochodzący głównie z wybrzeży islamskiego Al-Andalus – dokonywali ataków na Prowansję, Ligurię, Toskanię i Lacjum. Zob. M. A. Farinelli, *op. cit.*, s. 3-4.

<sup>18</sup> Już w 1297 roku papież Bonifacy VIII, chcąc położyć kres konfliktowi między Pizą a Genuą, nadał królowi Aragonii Jakubowi II tytuł władcy Sardynii i Korsyki; w zamian miał się zrzec sprawowania władzy na Sycylii. Ponieważ obie wyspy były ciągle w rękach Pizańczyków i Genuieńców, Katalończycy z Aragonii weszli na Sardynię, uważając się niejako za „wyzwoliciele” rdzennego ludu sardyńskiego. *Ibidem*, s. 4.

<sup>19</sup> Dokumenty te przestały obowiązywać dopiero w czasie panowania sabaudzkiego na wyspie; w 1827 roku zastąpiło je prawodawstwo piemontkie. F. To so, *op. cit.*, s. 101-103.

<sup>20</sup> *Ibidem*, s. 102.

powstańcy zdołali wypędzić z wyspy Piemontczyków. Na czele ruchu chłopskiego przeciwko baronom stanął Gian Maria Angioi<sup>21</sup>.

W XVIII wieku Piemontczycy wprowadzili na Sardynii język włoski jako urzędowy, ale utrzymali dwujęzyczność na terenie pimonckim i waldostańskim<sup>22</sup>. Statut Albertyński z 1848 roku<sup>23</sup> nadał włoskiemu funkcję języka urzędowego, ale francuski został utrzymany w administracji państwowej i szkolnictwie. Królestwo Sardynii było więc państwem wielojęzycznym: mieszkańcy Piemontu mówili po francusku, włosku, oksytańsku, niemiecku i w *patois*, a na Sardynii używano włoskiego, sardyńskiego (w różnych odmianach), katalońskiego i korsykańskiego<sup>24</sup>.

W XIX stuleciu dynastia sabaudzka kontynuowała politykę „kolonialnego wyzysku” Sardynii. Wspólnie użytkowane pastwiska przeszły w prywatne ręce, co wywołało kryzys lokalnej gospodarki, opartej właśnie na pasterstwie; pojawiło się zjawisko bandytyzmu. W pierwszej połowie XIX wieku zniesiono feudalizm, ale wielkie posiadłości przekazano prywatnym osobom, utworzyła się więc „konserwatywna rolnicza burżuazja”. W ostatnim dziesięcioleciu przed zjednoczeniem Włoch Sardynia przeżywała regres społeczno-ekonomiczny, z którego nie udało jej się wyjść aż do I wojny światowej<sup>25</sup>. Po zjednoczeniu Włoch rozwój kraju był nierównomierny i powolny, występowała inflacja powodowana m.in. spekulacjami bankowymi. Ceny mięsa i zboża wzrosły dwukrotnie w ciągu dekady 1857-1867, a ceny wina – czterokrotnie, czemu nie towarzyszył odpowiedni przyrost płac. Sardynia borykała się z nieurodzajem, notowano nawet przypadki śmierci z głodu<sup>26</sup>.

Proces Risorgimenta spowodował usunięcie lub ograniczenie pola działania instytucji autonomicznych na Sardynii. Warto przypomnieć, że po zjednoczeniu Włoch to właśnie na terenach byłego Królestwa Sardynii (a dokładniej w Dolinie

---

<sup>21</sup> Na uczestników powstania spadły surowe represje, wykonano kilkanaście wyroków śmierci. Jednak Wiktor Amadeusz III musiał ostatecznie przyznać Sardynii szerszą autonomię. J. A. Gierowski, *Historia Włoch*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2005, s. 353. Na pamiątkę protestów z 1974 roku corocznie 28 kwietnia obchodzony jest Sa die de sa Sardigna, czyli Dzień Narodu Sardyńskiego.

<sup>22</sup> G. Campani, *Dalle minoranze agli immigrati. La questione del pluralismo culturale e religioso in Italia*, Unicopli, Milano 2008, s. 59, *Storia Sociale Dell'Educazione*, 25. Na temat regionu Valle d'Aosta (Doliny Aosty) zob. osobny rozdział w tej książce.

<sup>23</sup> Statut spełniał funkcję konstytucji Królestwa Sardynii. Więcej o tym dokumencie zob. M. D. Czornyj, *Prawa zasadnicze, wieczyste i nieodwołalne monarchii. Statut Albertyński z 1848 roku i jego znaczenie dla rozwoju ustroju konstytucyjnego Włoch*, „Prawo i Polityka” 2015, nr 6, s. 186-191.

<sup>24</sup> G. Campani, *op. cit.*, s. 59-60.

<sup>25</sup> F. Toso, *op. cit.*, s. 102-103.

<sup>26</sup> J. A. Gierowski, *op. cit.*, s. 476.



Aosty i na wyspie Sardynii) powstawały pierwsze ruchy i organizacje na rzecz ochrony kultur mniejszościowych. To tam w okresie pojednzeniowym najbardziej umocniły się tożsamości lokalne, w odpowiedzi na włoski nacjonalizm, który próbował je wyeliminować<sup>27</sup>.

## Sardyńskie dążenia do autonomii

Pod koniec XIX wieku ukształtował się na Sardynii ruch *sardismo*<sup>28</sup>, działający w różnych wymiarach: kulturowym (ochrona kultury, języka i tożsamości Sardyńczyków), gospodarczym (promowanie sardyńskiego rolnictwa i wyspiarskiego przemysłu) i politycznym (dążenie do autonomii instytucjonalnej utraconej w procesie zjednoczenia Włoch)<sup>29</sup>. W 1909 roku powstała organizacja *Movimento Sardo* (Ruch Sardyński). Po I wojnie światowej na czele ruchu autonomicznego stanęli sardyńscy kombataneci wojenni z brygady „Sassari” (walczący w czasie wojny na froncie na wschód od Friuli), którzy zareagowali w ten sposób na niespełnienie przez rząd obietnic o sprawiedliwym podziale ziemi. W 1921 roku powołano ugrupowanie o inspiracji socjalistycznej – *Partito Sardo d’Azione* (Sardyńska Partia Działania, PSdA), które szybko stało się jednym z najważniejszych aktorów na sardyńskiej scenie politycznej. Z tej pierwszej autonomistycznej partii Włoch wywodzili się m.in. Antonio Gramsci (filozof, historyk, dziennikarz, komunista) oraz Emilio Lussu (polityk, pisarz, federalista). Na początku nie wyświadczyło w widoczny sposób roszczeń o charakterze etnicznym; „sardyńskość”, język i kultura Sardynii były kojarzone raczej z zacofaniem społeczno-gospodarczym regionu<sup>30</sup>. Partia dążyła do uzyskania pewnej niezależności od Rzymu, a jej bazą ideową były republikanizm (usunięcie monarchii), federalizm i walka z biurokracją oraz centralizmem. Odnoszono się też do kwestii agrarnych, krytykując aparat państwowy i kwestionując proces zjednoczeniowy. PSdA od początku prowadziło politykę na rzecz niezależności Sardynii, jednak tylko mniejszość przejawiała bezpośrednie dążenia niepodległościowe<sup>31</sup>.

<sup>27</sup> G. Campani, *op. cit.*, s. 62.

<sup>28</sup> *Sardismo* można definiować i tłumaczyć dwojako: jako „separatyzm sardyński” lub jako „ruch na rzecz niezależności administracyjnej Sardynii”. Zob. J. Sondel-Cedarmas, *Dizionario italo-polacco della terminologia politica e sociale / Włosko-polski słownik terminologii politycznej i społecznej*, Universitas, Kraków 2018, s. 200.

<sup>29</sup> G. Campani, *op. cit.*, s. 62.

<sup>30</sup> F. Toso, *op. cit.*, s. 103.

<sup>31</sup> M. A. Farinelli, *op. cit.*, s. 14.

Partia opisywała siebie jako koalicję „wszystkich Sardyńczyków, którzy walczą w sposób pokojowy i demokratyczny o suwerenność ludu sardyńskiego na własnej ziemi oraz o prawo do niezależności”<sup>32</sup>. Członkowie PSdA brali też pod uwagę możliwość utworzenia śródziemnomorskiej federacji łączącej Sardinie, Korsykę, Katalonię, Baleary, a nawet Sycylię<sup>33</sup>. Reżim faszystowski represjonował dążenia autonomiczne na wyspie, ale jednocześnie prowadził inwestycje mające na celu jej uprzemysłowienie, wspierając np. rozwój obszaru górniczego w Sulcis<sup>34</sup>. Ostatni kongres PSdA odbył się w 1925 roku, a do 1943 roku partia działała w ukryciu. Pod koniec II wojny jej członkowie włączyli się w działalność włoskiego ruchu oporu<sup>35</sup>. W czasie wojny ruchy separatystyczne na Sycylii i Sardynii były popierane przez Anglików, przekonanych, że autonomia pozwoli wyspom lepiej przetrwać zachodzące przemiany polityczno-społeczne po zmianie ustroju (z monarchii na republikę)<sup>36</sup>.

Relacje między nacjonalizmem sardyńskim a faszyzmem nie były jednak do końca jednoznaczne. O zbliżeniu PSdA i faszystów wspominają różni autorzy<sup>37</sup>. Eve Hepburn przypomina, że w latach 20. XX wieku nastąpił rozłam w partii: jej konserwatywna część weszła w skład Partito Fascista Italiano, popierając Mussoliniego, który obiecywał autonomię dla wyspy, a pozostali członkowie pod przewodnictwem Lussu ostro sprzeciwiali się faszyzmowi<sup>38</sup>. Jak pisze Marcel A. Farinelli:

[...] po okresie wrogości sardyńscy weteranie wojenni i faszyci doszli do porozumienia: miejscowa Partia Faszystowska miała być złożona z i kontrolowana przez byłych członków PSdA, podczas gdy zwolennicy autonomii mogliby kontynuować politykę umacniania kultury i gospodarki (pod warunkiem powstrzymania się od krytykowania procesu ujednolicania państwa przez faszystowską

---

<sup>32</sup> G. Campani, *op. cit.*, s. 87.

<sup>33</sup> M. A. Farinelli, *op. cit.*, s. 15.

<sup>34</sup> F. To so, *op. cit.*, s. 103. Autor określa te przedsięwzięcia jako zarazem ambitne i wzbudzające wątpliwości, a ich efekty jako krótkofalowe. Obszar zagłębi górniczych w Sulcis był przez Mussoliniego wykorzystywany także jako miejsce internowania ludzi uznanych za przeciwników reżimu.

<sup>35</sup> G. Campani, *op. cit.*, s. 87.

<sup>36</sup> J. A. Gierowski, *op. cit.*, s. 633-634.

<sup>37</sup> Na ten temat zob. A. Accardo, *Sardegna: le inquietudini di una regione autonoma*, [w:] *Altre Italie. Idenità nazionale e Regioni a statuto speciale*, a cura di G. Nevoła, Carocci, Roma 2003, *Biblioteca di Testi e Studi*, 221; E. Hepburn, *Explaining Failure: the Highs and Lows of Sardinian Nationalism*, „Regional & Federal Studies” 2009, vol. 19, nr 4-5, s. 595-618.

<sup>38</sup> E. Hepburn, *op. cit.*, s. 4. Autorka tłumaczy, że dla negocjatorów układu ta autonomia miała oznaczać przede wszystkim duży zastrzyk finansowy (miliard lirów) na publiczne inwestycje na okres 10 lat.



dyktaturę). To porozumienie nazywane było po włosku *sardofascismo* (sardyński faszyzm)<sup>39</sup>.

Układ ten szybko się zakończył, głównym założeniem ideologii faszystowskiej była bowiem italianizacja, unifikacja całego państwa, zapoczątkowana przez zjednoczenie Włoch w 1861 roku. Na Sardynii skutkowało to m.in. zmianą nazw toponimicznych z sardyńskich na włoskie czy zakazem organizowania konkursów poezji ludowej.

Po utworzeniu Republiki w 1948 roku Sardynia otrzymała status specjalny, razem z czterema innymi regionami. Statut Autonomiczny Sardynii (czyli Ustawa konstytucyjna nr 3 z 26 lutego 1948 roku) przeniosła część władzy z centrum na poziom regionu, przy zachowaniu jedności narodu: „Sardynia razem ze swoimi wyspami stanowi Region autonomiczny posiadający osobowość prawną w ramach politycznej jedności Republiki włoskiej, jedynej i nierozdzielnej, na podstawie przepisów Konstytucji i niniejszego Statutu”<sup>40</sup>. Dokument co prawda wprowadził pewne prerogatywy dla Sardynii, ale nie odpowiadały one w pełni na problemy gospodarcze, a w szczególności na wyzwania społeczno-kulturowe. W ogóle nie pojawiły się w nim kwestie odrębności językowej i suwerenności „ludu sardyńskiego”<sup>41</sup>. Pod koniec lat 50. XX wieku zaczęto najpierw omawiać, a następnie przez kolejne dwie dekady wprowadzać gospodarczy plan rozwoju obejmujący reformy agrarne, inwestycje publiczne i postęp przemysłowy. Ten projekt „odrodzenia” miał zaradzić chronicznym problemom, z którymi borykała się Sardynia, takim jak bezrobocie, przestępczość i masowa emigracja<sup>42</sup>.

Etap odkrywania i refleksji na temat tożsamości mniejszościowych zaczął się we Włoszech w drugiej połowie lat 60. XX wieku, a wraz z nim pojawiło się zwiększone zainteresowanie mniejszościami językowymi<sup>43</sup>. Także na Sardynii w różnych kręgach społecznych zaczęła wzrastać świadomość odrębności. Partito Sardo d’Azione stopniowo zmieniała się w partię o charakterze etnicznym,

---

<sup>39</sup> M. A. Farinelli, *op. cit.*, s. 15.

<sup>40</sup> „La Sardegna con le sue isole è costituita in Regione autonoma fornita di personalità giuridica entro l’unità politica della Repubblica italiana, una e indivisibile, sulla base dei principi della Costituzione e secondo il presente Statuto”. *Legge Costituzionale 26 febbraio 1948 n. 3 – Statuto speciale per la Sardegna*, „Gazzetta Ufficiale” 1948, nr 58 (9 III), T I, art. 1, [on-line:] [http://www.regione.sardegna.it/documenti/1\\_13\\_20041227120402.pdf](http://www.regione.sardegna.it/documenti/1_13_20041227120402.pdf) – 22 XII 2018.

<sup>41</sup> P. Segatti, S. Guglielmi, *Identità regionali e varietà linguistiche: Friuli Venezia Giulia e Sardegna*, [w:] *L’Italia e le sue regioni*, vol. 1: *Istituzioni*, a cura di M. Salvati, L. Sciolla, Enciclopedia Treccani, Roma 2015, s. 286.

<sup>42</sup> M. A. Farinelli, *op. cit.*, s. 16.

<sup>43</sup> F. Toso, *op. cit.*, s. 41.

a głównymi punktami jej programu stały się kwestie dotyczące specyfiki kulturowej i językowej Sardynii. Postulaty poszerzenia autonomii weszły zresztą do programów prawie wszystkich ugrupowań i ruchów politycznych tamtego okresu, także regionalnych odłamów partii ogólnokrajowych. Od lat 60. pojawiały się nowe roszczenia ze strony ruchów o charakterze niepodległościowym i rewolucyjnym. W latach 70. sardyńscy nacjonaści przyjęli bardziej radykalną strategię dotyczącą budowania ich relacji z Włochami, otwarcie mówiąc o niepodległości<sup>44</sup>.

Relacja Sardynii z resztą Włoch wpisuje się w rozleglejszą problematykę podziałów i różnic między dychotomicznie pojmowanymi Północą i Południem (nazywanym Mezzogiorno)<sup>45</sup>, do którego bywa zaliczana wyspa.

## Przejawy kulturowej odrębności Sardynii

### *Prehistoria i kultura pasterska*

O wyjątkowości Sardynii na tle pozostałych włoskich regionów świadczą przede wszystkim pozostałości po odległej cywilizacji nuragijskiej. Jak pisze Michaela Murgia, kamienne świadectwa pradawnej historii Sardynii mają znaczenie symboliczne, kamień pełni funkcję „nośnika pamięci”<sup>46</sup>. Pochodzące z epoki brązu potężne megalityczne budowle odcinają się na tle sardyńskiego krajobrazu i są do dzisiaj jednym z najcenniejszych elementów kulturowego dziedzictwa wyspy<sup>47</sup>.

---

<sup>44</sup> M. A. Farinelli, *op. cit.*, s. 16-17. O sardyńskich dążeniach autonomicznych i separatystycznych wspominam także w rozdziale „Wiele Italii. Problemy z włoską jednością” niniejszej książki. Na temat genezy i rozwoju sardyńskiego nacjonalizmu i przemian na sardyńskiej scenie politycznej po II wojnie światowej zob. m.in. A. Accardo, *op. cit.*; E. Hepburn, *op. cit.*, s. 595-618; A. Elias, E. Hepburn, *Island Nations in a „Europe of the Peoples”*. *Corsica and Sardinia compared*, wystąpienie na 38. konferencji UACES w Edynburgu, IX 2008, [on-line:] [https://www.academia.edu/5911139/Island\\_Nations\\_in\\_a\\_Europe\\_of\\_the\\_Peoples\\_Corsica\\_and\\_Sardinia\\_compared](https://www.academia.edu/5911139/Island_Nations_in_a_Europe_of_the_Peoples_Corsica_and_Sardinia_compared) – 30 III 2019.

<sup>45</sup> O koncepcji Mezzogiorno piszę w rozdziale „Wiele Italii. Problemy z włoską jednością” niniejszej publikacji.

<sup>46</sup> M. Murgia, *op. cit.*, s. 19.

<sup>47</sup> O zwyczajach dotyczących życia codziennego plemion nuragijskich wiadomo niewiele, badacze próbują jednak je rekonstruować i interpretować na podstawie znalezisk archeologicznych. Interesujące zbiory przechowuje muzeum Casa Zapata w miejscowości Barumini, w okolicach nuragu Su Nuraxi. Dostępna współcześnie wiedzę na temat nuragijskich społeczności przekazują także lokalni przewodnicy. Interesującym wątkiem jest np. rola kobiet w tych społecznościach –

Znaleziska archeologiczne stanowią dowód, że w owym czasie kultura ta była najbardziej rozwiniętą cywilizacją zachodniej części basenu Morza Śródziemnego. Powierzchnia jednego z najsłynniejszych sardyńskich nuragów, Seruci, znajdującego się na obszarze stanowiska archeologicznego w Sulcis-Iglesiente, wraz z otaczającą go osadą wynosi 5 ha<sup>48</sup>. W regionie tym od czasów starożytnych działały kopalnie, w których zesłani przez Rzymian skazańcy wydobywali rudy żelaza, miedzi, cynku, ołowiu, srebra, a potem także węgla.

Kolejnym śladem po minionych cywilizacjach są ruiny wzniesionej w V wieku p.n.e. przez Kartagińczyków i przebudowanej potem przez Rzymian świątyni Tempio di Antas. Ta ukryta w górach zachodniego wybrzeża budowla była ważnym miejscem kultu proto-Sardyńczyków: czczono w niej bóstwo Sardus Pater (w epoce nuragijskiej nazywane Sid Addir), patrona i protektora ludności sardyńskiej. W Muzeum Archeologicznym w Cagliari można natomiast podziwiać posąжки z brązu, powstałe w czasie cywilizacji nuragijskiej, jedyne takie dzieła w basenie Morza Śródziemnego, zdecydowanie różniące się np. od etruskich wytworów sztuki<sup>49</sup>. Jest wśród nich m.in. kolekcja statuetek wojowników i figurek wotywnych w formie statków, nawiązujących do postaci zwierząt – byka, wołu czy małpy<sup>50</sup>. Na Sardynii zachowały się także świadectwa wcześniejszych cywilizacji: z trzeciego tysiąclecia p.n.e., z okresu tzw. kultury ozeryjskiej (wł. *la cultura di Ozieri*), rolniczej i bardziej osiadłej, pochodzą kamienne budowle wznoszone ku czci bogów, menhiry i dolmeny<sup>51</sup>. Prenuragijskie jest także cmentarzysko Necropoli di Sant'Andrea Priu we wsi Bonorva – skupisko 20 podziemnych grobowców z okresu ok. 3 tys. lat p.n.e., nazywanych powszechnie *domus de Janas*, czyli domami wrózek. Jeszcze starszy jest menhir megalityczny sprzed 5,5 tys. lat, Stele di Boeli<sup>52</sup>.

---

najprawdopodobniej miały wysoką pozycję dzięki temu, że pełniły funkcje kapłanek. Nuragowie czcili bóstwa i boginie związane z wodą i z ziemią. Informacje uzyskane w czasie wizyty na stanowisku archeologicznym Su Nuraxi w maju 2019 roku.

<sup>48</sup> Inne to np. nurag Losa (XIV-XIII wiek p.n.e.), jeden z lepiej zachowanych tego typu obiektów na wyspie, czy nurag Su Nuraxi w miejscowości Barumini (z XIV wieku p.n.e.), w 1997 roku wpisany na listę materialnego dziedzictwa UNESCO.

<sup>49</sup> G. Piovene, *op. cit.*, s. 276.

<sup>50</sup> Archeolodzy nie są jednak zgodni co do tego, czy figurki statków nawiązują do żeglarskich doświadczeń plemion nuragijskich (nie wiadomo, czy potrafili żeglować), czy są to bardziej ogólne, symboliczne reprezentacje podróży. Informacje pochodzące z ekspozycji muzeum Casa Zapata w Barumini.

<sup>51</sup> L. Santini, *op. cit.*, s. 2.

<sup>52</sup> Więcej na temat pozostałości archeologicznych z okresu prenuragijskiego zob. S. Atzeni, *Preistoria e Storia di Sardegna*, vol. 1: *Dalla Formazione al periodo Cartaginese*, Youcanprint Self-Publishing, Tricase 2014.

Dawne prowincje Nuoro i Ogliastra w historycznym regionie Barbagia, czyli sadryński interior, do dzisiaj zamieszkuje ludność będąca spadkobiercami tradycji nuragijskiej. W czasie najazdów Fenicjan i Kartagińczyków (którzy w owym czasie penetrowali także Półwysep Iberyjski) Nuorowie musieli opuścić doliny, w których prowadzili życie związane z pracą na roli, i przenieść się w góry. Tam zaczęli zajmować się pasterstwem. W starciu z Rzymianami okazali hardość i nieustępliwość, zyskując miano *Civitates Barbariae*, skąd pochodzi ich późniejsze określenie: *Barbaricini*<sup>53</sup>. Nazywanie Sardyńczyków z interioru ludem barbarzyńskim było rezultatem etnocentrycznej postawy Rzymian, którzy nie potrafili ich sobie podporządkować tak łatwo, jak mieszkańców wybrzeża<sup>54</sup>. W latach 50. XX wieku Piovene opisywał prowincję Nuoro jako „ciche królestwo pasterzy, do którego nie zdołał wtargnąć nikt obcy”<sup>55</sup>. Pisał, że najbardziej dziewiczą, anachroniczną część wyspy zamieszkuje rdzenna ludność, która przez wieki opierała się najeźdźcom, „zagroziła drogę wszelkim obcym wpływom i dlatego uważa się za bardziej sardyńską od innych Sardyńczyków”<sup>56</sup>. Piovene tak scharakteryzował wtedy styl życia miejscowych: od świtu do nocy wypasają stada w górach, śpią w szałasach, w niezmiennych od wieków warunkach. Ich ulubioną rozrywką są zapasy, a najsilniejszy staje się kimś w rodzaju pasterskiego króla<sup>57</sup>. Dziennikarz wyjaśniał też zjawisko sardyńskiego bandytyzmu, wpisanego w pasterską kulturę prowincji Nuoro: jego przyczyną miała być samotność, oderwanie od społeczności, ale także niewiara w oficjalny wymiar sprawiedliwości. Na brak efektywności sądów miejscowi pasterze reagowali podejmowanymi samodzielnie działaniami (odpowiadanie kradzieżą na kradzież, instytucja vendetty).

Występki takie, jak podpalanie lasów, wrywanie korzeni winorośli czy grabieże, były w latach 50. XX wieku często opisywane we włoskich dziennikach. Nawet bezpodstawnie oskarżeni ludzie uciekali w góry, nie ufając sędziom. Winni robili to samo, chcąc uniknąć konieczności zbierania pieniędzy na adwokata i pobytu w więzieniu (w czasie którego inni mogliby rozkraść ich mienie). Pierwotnie pojmowana moralność i zachowanie honoru stały często w sprzeczności z literą prawa, kradzieże na rzecz utrzymania rodziny spotykały się z uznaniem społecz-

---

<sup>53</sup> R. Suchodolska, B. Michalec, S. Adamczak, *Sardynia*, Pascal, Bielsko-Biała 2014, s. 118, *Pascal Lajt*. W 596 roku Barbaricini pod wodzą Ospitona zawarli z Bizantyjczykami układ, na mocy którego zobowiązali się przyjąć wiarę chrześcijańską. Wydarzenie to uznaje się za kres cywilizacji nuorskiej.

<sup>54</sup> M. Murgia, *op. cit.*, s. 9.

<sup>55</sup> G. Piovene, *op. cit.*, s. 285.

<sup>56</sup> *Ibidem*.

<sup>57</sup> *Ibidem*, s. 285-286.

ności (niepopelnienie kradzieży w tych warunkach byłoby tchórzostwem), przestępstwa uznawano zaś za oznakę męskości<sup>58</sup>. Epicentra bandytyzmu przenosiły się do różnych miejscowości; przez pewien czas było nim miasteczko Orgosolo, przedstawione w filmie Vittorio De Sety *Banditi a Orgosolo* z 1961 roku, w którym wzięli udział prawdziwi pasterze<sup>59</sup>. Dziś wieś ta słynie z murali: pierwsze z ponad 200 malowideł stworzył kolektyw mediolańskich anarchistów w 1969 roku<sup>60</sup>. Przez kolejne lata przybywało dzieł, w których wykonanie angażowali się miejscowi artyści – ich projekty konsultowano z miejscową społecznością. Murale poruszają tematy związane z lokalnym życiem Sardyńczyków, odwołują się także do istotnych wydarzeń społeczno-politycznych we Włoszech i za granicą. Część z nich powstała w hołdzie dla wybitnych intelektualistów XX wieku, wiele nawiązuje do kubizmu i dadaizmu. Murale w Orgosolo, bardziej chyba niż bandyci, są dzisiaj główną atrakcją turystyczną tego rejonu wyspy<sup>61</sup>.

Pochodząca z Sardynii pisarka Michaela Murgia podkreśla silne u mieszkańców regionu Barbagia przekonanie o odmienności (*alterità*) od reszty Sardyńczyków i posługiwanie się do dzisiaj prาดawnym, niepisanym kodem społecznych zachowań, który reguluje życie we wspólnocie. Ich dominującą cechą charakteru jest *balentia*, rozumiana jako siła charakteru, niezłomność, duma, godność<sup>62</sup>. Sardyński interior słynie też z długowieczności mieszkańców. Już w XIX wieku zagraniczni podróżnicy i pisarze przemierzający górzystą część wyspy opisywali w swoich dziennikach spotkania z ponadstuletnimi Sardyńczykami. Dziwili się przy tym, w jaki sposób mogą osiągać tak sędziwy wiek, żyjąc w tak złych warunkach higienicznych<sup>63</sup>.

---

<sup>58</sup> *Ibidem*, s. 286.

<sup>59</sup> O filmie piszę w dalszej części rozdziału.

<sup>60</sup> Murgia podaje inną ich genezę, wskazując, że pierwszy z murali wykonał w 1975 roku nauczyciel plastyki z miejscowej szkoły wraz z uczniami ze swojej klasy. W ciągu kilku dekad część z dzieł wyblakła czy starła się, a na ich miejsce powstały nowe. M. Murgia, *op. cit.*, s. 14 i n.

<sup>61</sup> Zob. *Orgosolo e il muralismo*, [on-line:] <http://web.tiscali.it/animanga/muralismo.htm> – 15 IV 2019.

<sup>62</sup> Szerzej na ten temat zob. M. Murgia, *op. cit.*, s. 9-12.

<sup>63</sup> Zob. *Longevità e identità in Sardegna. L'identificazione della „Zona Blu” dei centenari in Ogliastra*, a cura di G. Pes, M. Poulain, Angeli, Milano 2014, s. 35 i n., *Agricoltura e Benessere*, 4. Autorzy książki pokazują metamorfozę, jaką na przestrzeni wieków przeszła Sardynia: z „wyspy morowej” (przynoszącej zarazę, nękaną zakaźnymi chorobami, głównie malarią) stała się „wyspą długowieczności”. Badają też przyczyny oraz współczesne społeczne i ekonomiczne konsekwencje długowieczności Sardyńczyków.

## Muzyka Sardynii

Jedną z najbardziej popularnych form muzycznych Sardynii jest wielogłosowy<sup>64</sup> śpiew – *cantu a tenore*, który w 2005 roku został wpisany na listę niematerialnego dziedzictwa UNESCO. Styl ten wykształcił się w środkowej części wyspy, w rejonie Barbagia, i do dzisiaj mylnie wiązany jest z kulturą pasterzy, choć wykonywały go osoby pochodzące z różnych kręgów społecznych. *Cantu a tenore* wykonuje tradycyjnie czterech mężczyzn – jeden śpiewa jako głos główny, a pozostali pełnią funkcję zharmonizowanego akompaniamentu.

Forma ta bywa trudna do zdefiniowania, gdyż przechodziła przez różne fazy rozwoju, nawet w XX wieku wprowadzano do niej modyfikacje. Jedną z charakterystycznych cech *cantu a tenore* są elementy śpiewu alikwotowego. Głos wiodący, *sa boghe* (dosłownie „głos”) zaczyna śpiew, wyznaczając tonację, metrum, tempo, brzmienie dźwięku. Dołączają do niego pozostałe trzy głosy, nazywane *mesu-boghe*, *contra* i *bassu*<sup>65</sup>. Głos solowy śpiewa tekst, natomiast głosy akompaniujące sylabizują bez słów. Dwa najniższe głosy (*contra* i *bassu*) stosują specyficzną technikę wokalną, polegającą na śpiewie gardłowym. Każda wioska ma własny styl śpiewania, czyli *traggiu*, który różni się m.in. rytmem, harmoniczną aranżacją współbrzmień, tembrem głosów i tekstem wykonywanych pieśni<sup>66</sup>. Nie ma więc jednego wzoru wykonywania *cantu a tenore*. *Cantu* jest tworzeniem i praktykowaniem muzyki (*music making* w sensie, w jakim opisywał to zjawisko John Blacking) we wspólnocie, stanowi część codziennego życia danej wioski, wzmacnia więzi i wyraża znaczenia podzielane przez członków tej samej społeczności. Praktykuje się je na co dzień i od święta, podczas wieczornych zgromadzeń, spotkań rodzinnych czy uroczystości na cześć patronów. Najczęściej wykonuje się je w *tzilleri*, czyli lokalnych barach lub winiarniach. Jak pisze Ignazio Macchiarella, to ciągle żywa muzyczna ekspresja, której nie można traktować jedynie jako dziedzictwo przeszłości (lub jego pozostałość), lecz raczej jako współczesną formę komunikacji.

<sup>64</sup> Etnomuzykologowie coraz częściej postulują współcześnie używanie określenia „wielogłosowy” (*multi-part*) zamiast „polifoniczny” w odniesieniu do tradycyjnych, ludowych form śpiewu. Termin „polifonia” wiąże się bowiem bardziej z zachodnioeuropejską tradycją muzyki poważnej, także wokalnej.

<sup>65</sup> W innym wariantie nazewnictwa: *su bassu* (wł. *il basso* – bas), *sa contra* (wł. *il baritono* – baryton), *sa mesu boche* (wł. *il contralto* – kontralt) i *sa boche* (wł. *la voce solista* – głos solowy).

<sup>66</sup> Na ten temat zob. B. Lortat-Jacob, *En accord. Polyphonies de Sardaigne: quatre voix qui n'en font qu'une*, „Cahiers de Musiques Traditionnelles” 1993, nr 6, s. 69-86.



Śpiew stał się z czasem również elementem kultury popularnej, obecnym w mediach, w repertuarach koncertowych i festiwalowych. *Cantu a tenore* oddało się więc od lokalnych korzeni i zostało częściowo przejęte przez (pół)profesjonalnych artystów, którzy wykonują jego „estradowe” wersje dla zróżnicowanej publiczności. Wpisanie tego gatunku na listę UNESCO spowodowało krytyczne reakcje części entomuzykologów, którzy sprzeciwili się dążeniom do katalogowania, definiowania i „dookreślania” tej formy i traktowania jej jako trwałej, skodyfikowanej wzór. W opinii Macchiarelli trudno byłoby znaleźć dwóch śpiewaków *cantu a tenore*, którzy zgodziliby się co do tego, na czym polega i w czym przejawia się „autentyczność” tego gatunku albo w których miejscach (wioskach) na Sardynii wykonuje się dzisiaj *cantu* najwierniejsze tradycji<sup>67</sup>. W latach 90. na fali popularności tzw. muzyki świata (*world music*) formą tą zainteresował się Peter Gabriel, który nagrał płytę wraz z zespołem Tenores di Bitti<sup>68</sup>.

Ciekawą praktyką Sardyńczyków są też konkursy improwizowanej poezji, nazywane *cantare a bolu*. Ten rodzaj ekspresji jest szczególnie popularny w środkowo-północnej części wyspy, gdzie występuje dialekt logudoresu. Poeta deklamuje przed publicznością, w formie rytmicznej melorecytacji, wymyślane przez siebie *ad hoc* wersy. Następnie turę przejmuje kolejna osoba, która ma odnieść się do poprzednika. Wersy współzawodniczących i dialogujących ze sobą poetów mają nawiązywać do głównego tematu wybranego na daną okazję<sup>69</sup>.

Bogaty i długowieczny folklor muzyczny wyspy wpłynął również na muzykę klasyczną. Consuelo Giglio analizuje etniczne zapożyczenia u współczesnych kompozytorów sardyńskich, wskazując na połączenie w ich twórczości dwóch elementów: akademickiego (*school*) i rodzimego (*tradition*). Nawiązania do tradycji folkowej słychać w utworach Franco Oppo; są nimi np. motyw ludowych pieśni w *Fantazji na dwa fortepiany* czy lokalny instrument etniczny – launedda<sup>70</sup> w utworze *Variazioni su temi popolari per launeddas e live electronics* z 1992

---

<sup>67</sup> I. Macchiarella, „Anyway We Just Keep on with Singing as We Know”. *Sardinian A Tenore Song after Unesco's Proclamation*, wystąpienie na 53. zjeździe Society for Ethnomusicology, Wesleyan University, Middletown, 2008, [on-line:] [https://www.academia.edu/252429/\\_Anyway\\_we\\_just\\_keep\\_on\\_with\\_singing\\_as\\_we\\_know\\_.Sardinian\\_A\\_Tenore\\_Song\\_after\\_Unesco\\_s\\_Proclamation](https://www.academia.edu/252429/_Anyway_we_just_keep_on_with_singing_as_we_know_.Sardinian_A_Tenore_Song_after_Unesco_s_Proclamation) – 30 III 2019.

<sup>68</sup> *Tenores di Bitti. S'amore e mama*, Real World Records, LC 2098, Sardinia 1996.

<sup>69</sup> *Storia della gara poetica*, [on-line:] <http://www.sardegnaecultura.it/linguasarda/letteratura/poesiabolu/storia.html> – 29 III 2019.

<sup>70</sup> Launedda, nazywany też sardyńskim klarnetem troistym, to instrument dęty prawdopodobnie pochodzenia fenickiego; składa się z trzech piszczałek wykonanych z trzciny (często z bambusa). Por. *Encyklopedia muzyki*, red. A. Chodkowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995, s. 489. Uważa się, że pochodzi on od antycznego instrumentu nazywanego calamus pasto-

roku. Oppo postulował otwartość sardyńskiej kultury muzycznej na nowe prądy i propagował krytyczne podejście do ludowej spuścizny muzycznej<sup>71</sup>. Do rodzimych tradycji muzycznych sięgają też muzycy jazzowi, m.in. pianista i akordeonista Antonello Salis, trębacz Paolo Fresu<sup>72</sup> czy saksofonista Enzo Favata.

Ciekawym połączeniem wpływów kultury masowej i specyfiki lokalnej jest zjawisko sardyńskiego rapu<sup>73</sup>. Scena hip-hopowa i rapowa kształtowała się na Sardynii od lat 90. XX wieku i tak jak w innych częściach Włoch pozostawała pod mocnym wpływem kultury amerykańskiej. Lokalny wyspiarski koloryt sprawił jednak, że dość szybko uniezależniła się od mainstreamu, a hip-hopowi artyści i producenci zdołali obrać własną drogę muzycznej ekspresji. Sardyńska wspólnota hip-hopowa narodziła się na przecięciu tendencji globalnych i lokalnej rutyny. Wśród elementów miejscowych, które odróżniają sardyński rap od zglobalizowanego modelu, można wskazać np. elementy ubioru (używanie przez raperów tradycyjnego sardyńskiego beretu – *su bonete*, ubieranie się w koszulki firmy odzieżowej stworzonej przez Sardynczyków – Mudu, sard. „Zamknij się!”), wywieszanie na scenie sardyńskiej flagi, gesty raperów odwołujące się do tradycji śpiewaków *cantu a tenore* (przykładanie ręki do ucha w celu lepszego „zestrojenia się” z zespołem). Wpływy sardyńskie słychać także w warstwie muzycznej utworów: częstym zabiegiem raperów jest wprowadzanie sampli, w których wykorzystuje się motywy z miejscowej muzyki folkowej i popowej czy tradycyjne instrumenty. W kompozycjach zespołów takich, jak Malos Cantores, Balentia czy Menhir (nazwa nawiązująca do megalitycznych budowli obecnych na wyspie), można usłyszeć brzmienia *sa trunfy* (harfy używanej przez sardyńskich Żydów), akordeonu czy *launeddas*; wplatane są także fragmenty pieśni *cantu a tenore* oraz głosy słynnych sardyńskich artystów folkowych i z kręgu tzw. muzyki

---

ralis. Zob. M. Quaquero, *Musiche e musicisti in Sardegna*, vol. 3, Carlo Delfino, Sassari 2005, s. 288. Imponującą kolekcję *launedd*, wraz ze szczegółowymi wyjaśnieniami dotyczącymi ich budowy i techniki gry, można obejrzeć w muzeum Casa Zapata w Barumini, niedaleko stanowiska archeologicznego Su Nuraxi. Materiały muzealne to dary z prywatnej kolekcji wirtuoza *launeddy* Luigiego Lai. Informacje uzyskane w czasie wizyty w obiekcie w maju 2019 roku.

<sup>71</sup> Zob. C. Giglio, *Sardinian Composers of Contemporary Music*, „Interdisciplinary Studies in Musicology” 2012, nr 12, s. 110-112.

<sup>72</sup> W 2011 roku z okazji 50. urodzin muzyk wyruszył w specjalną, trwającą 50 dni trasę koncertową po zakątkach Sardynii. Grał solo i w towarzystwie zaproszonych do projektu artystów w różnych miejscach wyspy: na placykach w małych miejscowościach, w opuszczonych kopalniach, na plażach czy w antycznych nuragach. Doświadczenie ze spotkań ze słuchaczami i wrażenia z tej muzycznej podróży opisał w książce: P. Fresu, *In Sardegna. Un viaggio musicale*, Feltrinelli, Milano 2012, *Serie Bianca*.

<sup>73</sup> M. Lutz, *Su Raap: Sardinian Hip-hop between Mass Culture and Local Specificities*, „Journal of Mediterranean Studies” 2012, vol. 21, nr 2, s. 349-366.

świata, takich jak Maria Carta czy Elena Ledda. Niektórzy raperzy stosują garłowy sposób śpiewania, popularny u wykonawców *cantu a tenore*. Nawiązania do lokalnych tradycji muzycznych pojawiają się najczęściej w utworach otwierających płytę<sup>74</sup>.

Sardyńscy raperzy podkreślają, że rapując po sardyńsku, utrzymują ten język przy życiu, traktują go w sposób plastyczny, bawią się nim. Bywają jednak czasem krytykowani przez językowych purystów, szczególnie ze starszego pokolenia, za „zanieczyszczanie” języka, posługiwanie się slangiem i neologizmami, mieszanie sardyńskiego z włoskim<sup>75</sup>. Twórczość sardyńskich raperów i ich „freestylowe” potyczki na słowa nawiązują w widoczny sposób do lokalnej tradycji poezji improwizowanej. Niektórzy artyści wywodzą wręcz etymologię słowa „rap” od sardyńskiej formy *repentina*<sup>76</sup>, popularnej na południu wyspy. Raper Micio P z zespołu Malos Cantores rymuje o tym w jednym ze swoich utworów: „Sięgając do łaciny, tworzę *repentinas*, bo dla nas rap narodził się tu, na Sardynii”<sup>77</sup>.

### *Sardyńska wielojęzyczność*

Sardynia jest doskonałym przykładem pluralizmu językowego. Na stosunkowo niewielkim terytorium występuje bogaty repertuar językowo-dialektalny<sup>78</sup>. Językoznawca Fiorenzo Toso przestrzega przed schematycznym łączeniem poczucia przynależności narodowej (etnicznej) z jednym tylko językiem, wska-

---

<sup>74</sup> *Ibidem*, s. 353-357. Autor wskazuje kilka konkretnych przykładów: album *Un Gran Raap Sardo* zespołu Malos Cantores rozpoczyna się samplami wykorzystującymi wykonania sardyńskich twórców poezji improwizowanej (*cantadoris*); drugą płytę tej grupy, *Musica sarda*, otwiera kompozycja wykorzystująca XVIII-wieczny tekst poetycki uważany za rodzaj sardyńskiego hymnu, interpretowany przez śpiewaków (*tenores*), oraz inne ludowe formy wokalne-poetyckie (*cantzoni a curba, mutetu longu*).

<sup>75</sup> *Ibidem*, s. 362.

<sup>76</sup> Na temat tej poetycko-wokalne improwizowanej formy ekspresji i jej znaczenia dla lokalnej społeczności zob. G. Ma dau, *La poesia di Nonno Raffaele e l'arte „de sa repentina”*, [on-line:] <https://www.portalesardegna.com/blog/nullacomelasardegna/canti-di-sardegna-un-viaggio-emozionante/> – 29 III 2019.

<sup>77</sup> M. Lutz, *op. cit.*, s. 362.

<sup>78</sup> Na temat zróżnicowania językowego na Sardynii od czasów prehistorycznych po współczesność zob. E. Blasco Ferrer, *Storia linguistica della Sardegna*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen 2011. Autor charakteryzuje m.in. dawny język nuragijski; analizuje też wpływy, które ukształtowały język sardyński: greckie, łacińskie, germańskie, hiszpańskie, katalońskie, a także oddziaływania ze strony włoskich dialektów: tokańskiego, piemonckiego czy liguryjskiego. Opisuje również strukturę współczesnych odmian sardyńskiego na przykładzie lokalnych przysłów.

zując właśnie m.in. przykład Sardynii<sup>79</sup>. Mieszkańcy wyspy utożsamiający się z kulturą sardyńską posługują się różnymi językami, czasem znają kilka. Sama nazwa Sardynii funkcjonuje w różnych wariantach językowych. Jak zauważa Giovanna Campani, posiadanie podwójnej czy bardziej złożonej tożsamości nie musi oznaczać „nielojalności” w stosunku do państwa narodowego i zamknięcia w lokalnej wspólnoty. Definiowanie siebie może się zmieniać w zależności od kontekstu. Badaczka przytacza słowa przedstawicielki stowarzyszenia sardyńskiego w Lyonie: „Francuzom mówię, że jestem Włoszką, a Włochom, że jestem Sardynką”<sup>80</sup>.

Zróżnicowanie językowe i występowanie „języków obcych” (*varietà alloglotte*) może być we Włoszech rozpatrywane na różnych poziomach: językiem mniejszościowym („obcym”) będzie niemiecki w stosunku do włoskiego w Górnej Adydze, ale także np. tabarchino w stosunku do sardyńskiego na Sardynii<sup>81</sup>. W pracy na temat różnorodności językowej we Włoszech Toso określa sardyński jako język regionalny odrębny od włoskiego (podobnie jak friuński i ladyński), natomiast obszary użycia języka katalońskiego (w sardyńskim wariantcie *alghe-rese*) i tabarchino definiuje jako „językowe kolonie”.

### *Język sardyński*

Sardyński uznaje się za odrębny od włoskiego zespół dialektalny (*un insieme dialettale*) należący do rodziny języków neołacińskich<sup>82</sup>. Ta wyróżniona przez językoznawców grupa ze specyficznymi właściwościami zachowała wiele archaicznych form (efekt wyspiarskiego położenia), ale wchłonęła też elementy leksykalne pochodzące od kultur, które występowały na wyspie. Sardyński zawiera więc wpływy łaciny, greckiego, włoskiego, hiszpańskiego, katalońskiego, dialektu tokańskiego i liguryjskiego, a także arabskiego<sup>83</sup>. Arabizmy przedostały się na wyspę w większości poprzez hiszpański i kataloński, choć badacze poszukują też bezpośrednich zapożyczeń, pochodzących z okresu dominacji arabskiej na Sardynii w średniowieczu<sup>84</sup>. Słowa pochodzenia arabskiego wystę-

<sup>79</sup> F. Toso, *op. cit.*, s. 13.

<sup>80</sup> G. Campani, *op. cit.*, s. 52.

<sup>81</sup> F. Toso, *op. cit.*, s. 57.

<sup>82</sup> *Ibidem*, s. 104.

<sup>83</sup> Więcej na ten temat zob. R. Bolognesi, W. Heeringa, *Sardegna fra tante lingue. Il contatto linguistico in Sardegna dal Medioevo ad oggi*, Condaghes, Cagliari 2005.

<sup>84</sup> V. Brugatelli, *Nuovo arabismo sardo*, „Studi Mediolatini e Volgari” 1981, vol. 28, s. 7.

pują głównie w odmianach sardyńskiego ze środkowej części wyspy i pochodzą z rejonu Maghrebu, szczególnie Tunezji, z którą Sardynia miała najczęstsze kontakty<sup>85</sup>.

Sardyński nie jest językiem jednorodnym, ma wiele lokalnych odmian<sup>86</sup>, które najczęściej przyporządkowuje się do dwóch głównych podgrup: logudorese i campidanese. Zróżnicowanie językowe wewnątrz wyspy odpowiada jej tradycyjnemu podziałowi na podregiony. Poza językiem włoskim brakuje standardowej wersji sardyńskiego, która byłaby językowym punktem odniesienia dla wszystkich tych wariantów (*lingua-tetto*). W przeszłości funkcję „literackiego” sardyńskiego mógł spełniać logudorese, spadkobierca średniowiecznego *sardo illustre*, języka wyższych sfer. Wychodził on wówczas poza lokalny obszar i był w użyciu w różnych częściach wyspy<sup>87</sup>. Warto zaznaczyć, że literatura w języku sardyńskim, początkowo zwłaszcza o treściach religijnych, zaczęła powstawać już pod koniec XIV wieku<sup>88</sup>. Współcześnie język włoski poszerza swój zasięg w stosunku do tradycyjnych odmian sardyńskiego; pełni funkcję języka urzędowego i używa się go głównie ze względów praktycznych. Mimo zabiegów upowszechniania sardyńskiego w sytuacjach formalnych ogranicza się on raczej do codziennej komunikacji Sardyńczyków i kontekstów nieoficjalnych<sup>89</sup>. Już w połowie lat 90. XX wieku pojawiały się opinie, że włoski, choć obcy rodzimym tradycjom, jest jednocześnie symbolem postępu społecznego<sup>90</sup>.

W 2006 roku władze regionalne wprowadziły w charakterze próbnym ujednolicony model języka sardyńskiego, zwany *limba sarda comuna* (LSC), w którym miały być redagowane urzędowe dokumenty. Był to przejaw dążeń miejscowej administracji do stworzenia sardyńskiej tożsamości regionalnej na bazie wspólnego języka<sup>91</sup>. Postulat stworzenia standardowego sardyńskiego od lat napotyka jednak na trudności. Administracja regionalna i specjaliści od polityki językowej mają dylemat, czy budować „instytucjonalną dwujęzyczność” i czy wprowadzać sardyński jako język kształcenia w szkołach. Zasadnicze pytanie brzmi: jak uzasadnić wybór wariantu logudorese jako bazy dla standardowego, modelowego sardyńskiego? Sardyńczycy życzyliby sobie raczej ochrony i pod-

---

<sup>85</sup> *Ibidem*, s. 9.

<sup>86</sup> Fiorenzo Toso podaje długą listę gmin używających dialektów sardyńskiego; nazwy w dwóch wariantach językowych. F. Toso, *op. cit.*, s. 111, przyp. 26.

<sup>87</sup> *Ibidem*, s. 104.

<sup>88</sup> *Ibidem*, s. 101-102.

<sup>89</sup> *Ibidem*, s. 105.

<sup>90</sup> T. Telmon, *Aspetti sociolinguistici delle eteroglossie in Italia*, [w:] *Storia della lingua italiana*, a cura di L. Serianni, P. Trifone, vol. 3, Einaudi, Torino 1994, s. 944.

<sup>91</sup> P. Segatti, S. Guglielmi, *op. cit.*, s. 287.

trzymania wszystkich lokalnych odmian tego języka. Owe trudności sprawiają, że projekty dotyczące promocji i waloryzacji sardyńskiego dziedzictwa językowego rozwijają się powoli<sup>92</sup>.

Dylematy natury politycznej i instytucjonalnej nie przeszkodziły jednak w utrzymywaniu miejscowego bogactwa językowego w wymiarze społeczno-kulturowym. Pojawiają się przedsięwzięcia kulturalne związane z folklorem i twórczością literacką czy muzyczną, w których sardyński odgrywa ważną rolę. Istnieją też przestrzenie ekspresji (artystycznej, medialnej) kultur mniejszościowych. W utrzymaniu znajomości sardyńskiego pomaga szkoła, prowadzone są także prace badawcze na temat bogactwa pejzażu językowego Sardynii, a filologię sardyńską można studiować na uniwersytetach. Działają instytucje takie, jak l'Osservatorio regionale per la cultura e la lingua sarda (Regionalne Obserwatorium Kultury i Języka Sardyńskiego) czy Centro di studi filologici e linguistici sardi (Centrum Sardyńskich Studiów Filologicznych i Językoznawczych)<sup>93</sup>. Dane statystyczne wskazują, że sardyńskim (w jego różnych odmianach) posługuje się współcześnie ok. 1,35 mln osób<sup>94</sup>. O tym, że istnieje wśród Sardyńczyków potrzeba używania rodzimego języka, świadczy np. powstanie pod koniec grudnia 2018 roku kanału telewizyjnego EjaTV Sardegna 2, który emituje treści dotyczące kultury, filmu, muzyki, literatury, nauki, historii czy lokalnych wydarzeń w całości po sardyńsku. Celem jest pokazywanie widzom programów najlepszych producentów z całej wyspy<sup>95</sup>. Umacnianiu i promowaniu sardyńskiej tożsamości służy także literatura tworzona przez współczesnych sardyńskich pisarzy, którzy w swoich dziełach nie tylko odwołują się do realiów wyspy, lecz także wprowadzają odniesienia do różnych odmian lokalnego języka<sup>96</sup>.

---

<sup>92</sup> Władze regionalne podjęły w latach 90. istotne działania w kierunku ochrony prawnej, takie jak wprowadzenie ustawy Legge regionale nr 26/1997 „Promocja i waloryzacja kultury i języka Sardynii” z późniejszymi poprawkami czy włączenie sardyńskiego do zespołu języków chronionych na poziomie centralnym (ustawa nr 482/1999). Zob. tekst ustawy z 1997 roku na stronie internetowej Autonomicznego Regionu Sardynii: <https://www.regione.sardegna.it/j/v/86?v=9&c=72&file=1997026> – 18 VII 2019.

<sup>93</sup> F. Toso, *op. cit.*, s. 105-106.

<sup>94</sup> *Calendario Atlante De Agostini 2017*, Istituto Geografico De Agostini, Novara 2016, s. 230.

<sup>95</sup> *La voce dei sardi, in sardo: sul canale 172 del digitale terrestre arriva „EjaTV Sardegna 2”*, [on-line:] <http://www.radiox.it/programmi/extralive/la-voce-dei-sardi-in-sardo-sul-canale-172-del-digitale-terrestre-arriva-ejatv-sardegna-2/> – 29 III 2019.

<sup>96</sup> Szerzej na ten temat zob. *Dalla Sardegna all'Europa. Lingue e letterature regionali*, a cura di A. Dettori, Franco Angeli, Milano 2014.



*Tabarchino, dialekty korsykańskie i sardyńsko-korsykańskie*

Dialekt tabarchino występuje na wyspach Sant'Antioco i San Pietro (archipelag Sulcitano), położonych na południowy zachód od Sardynii, w gminach Carloforte (sard. U Pàize) i Calasetta (sard. Càdesédde). Jest odmianą liguryjskiego i posługuje się nim ok. 15 tys. osób. Historia tabarchino sięga XVI wieku, kiedy to genueński ród Lomellinich wysyłał na tunezyjską wysepkę Tabarca grupy rybaków i poławiaczy koralu. Genuńczycy rozwinęli tam działalność kupiecką i handel z lądem. Język używany na tym terenie szybko stał się narzędziem komunikacji handlowej na całym wybrzeżu tunezyjskim i pozostawał nim do połowy XVII wieku. Francuska ekspansja i presja ze strony lokalnego beja w pierwszych dziesięcioleciach XVIII wieku zmusiła mieszkańców Tabarki (nazywanych Tabarchini) do poszukania schronienia gdzie indziej. Król Karol Emanuel III w ramach programu zaludniania niektórych obszarów Sardynii przyjął ich w 1738 roku na wyspę San Pietro; tak powstała osada Carloforte. W 1769 roku Tabarchini osiedlili się niedaleko Alicante w Hiszpanii, a w 1770 roku na wyspie Sant'Antioco, tworząc tam Calasettę<sup>97</sup>.

Dwie kolonie dobrze się rozwijały, mimo niełatwych relacji z sardyńskimi sąsiadami i piemonckich najazdów. Carloforte słynęło z solnisk, połowu tuńczyka i było ważnym portem handlowym w XIX i XX wieku, a Calasetta specjalizowała się w uprawie winorośli. Miejscowa społeczność doświadczała różnorodnych wpływów kulturowych (arabskich, sardyńskich, południowowłoskich), migrowali tam rybacy z Sycylii i Ponzy. Sant'Antioco jest dziś jedyną tak niewielką wyspą europejską współdzieloną przez dwie społeczności mniejszościowe – sardyńską i Tabarchini<sup>98</sup>, którzy uważają się za osobną grupę kulturową, odrębną zarówno od Sardyńczyków, jak i od Liguryjczyków. Duma z przynależności etnicznej, przywiązanie i dbałość o utrzymanie tabarchino ułatwiły jego przetrwanie. Toso utrzymuje, że stopień powszechnego użycia tego dialektu (także wśród najmłodszych pokoleń) stanowi ewenement na skalę europejską. Można go porównać jedynie z witalnością języka ladyńskiego, który jednak ma dużo większe wsparcie instytucjonalne. Tabarchino jest chroniony przez ustawę regionalną 26/1997 (ustawodawstwo sardyńskie), ale nie ma ochrony na poziomie krajowym, czyli nie wchodzi w zakres ochrony gwarantowanej przez ustawę 482/1999<sup>99</sup>.

<sup>97</sup> F. Toso, *op. cit.*, s. 155-156.

<sup>98</sup> *Ibidem*, s. 164.

<sup>99</sup> *Ibidem*, s. 156-157.

Korsykanie masowo docierali na Sardinie od czasów średniowiecznych, dlatego też narzecza (*parlate*) występujące w północnej części Sardynii wykazują podobieństwo do dialektów Korsyki południowej i środkowo-zachodniej. W grupie tych dialektów szczególne miejsce zajmują sassarese (używany w mieście Sassari, Nurra i pobliskich miejscowościach) oraz gallurese. Osobny wariant językowy występuje na wyspie Maddalena (A Madalena), którą zaludnili w XVIII wieku mieszkańcy rolniczego interioru. Dialektami sardo-korsykańskimi posługuje się ok. 200 tys. osób, co stanowi 12% całej populacji Sardynii. Problemem w przypadku tych dialektów jest uznanie ich odrębności od sardyńskiego. W ustawie regionalnej *Legge regionale* 26/1997 wymieniono sassarese i gallurese jako chronione, nie jest natomiast jasne, czy są one także objęte ogólnokrajową ustawą 482/1999. Jeżeli przyjmie się, że są to „warianty sardyńskiego”, to byłyby chronione przez ten przepis. Jak zauważa Toso, ze względów pragmatycznych lokalna administracja wybrała przynależność do sardyńskiego obszaru językowego, chociaż nie brakuje inicjatyw odwołujących się do wyjątkowej i odrębnej tożsamości sardo-korsykańskiej<sup>100</sup>.

## Ślady kultury katalońskiej na Sardynii

Społeczność katalońskojęzyczna stanowi mniejszość narodową w Hiszpanii, ale na Sardynii jest po prostu mniejszością językową<sup>101</sup>. Katalończycy z Sardynii (podobnie jak Grecy, Arboresze, Chorwaci mieszkający od stuleci na terenie Włoch) nie utrzymują stałych, historycznie ugruntowanych kontaktów z obszarem pochodzenia. „Kraj” nie jest dla nich punktem odniesienia, a kontakty o charakterze kulturalnym z Katalonią pojawiły się stosunkowo niedawno<sup>102</sup>. Położone na północno-zachodnim wybrzeżu Sardynii miasto Alghero (lokalnie zwane L'Alguer) jest jedynym na terenie Włoch obszarem, na którym do dzisiaj używa się języka katalońskiego. Podobnie jak inne enklawy, miasto ma charakter dwubiegunowy i „podwójnie peryferyjny”: językowym biegunem jest dla niego dość odległa Katalonia, a polityczno-administracyjny punkt odniesienia stano-

<sup>100</sup> *Ibidem*, s. 169-170.

<sup>101</sup> Jak zauważa Toso, mniejszości językowe we Włoszech nie pokrywają się z mniejszościami narodowymi. Społeczność germańskojęzyczna w rejonie Górnej Adygi jest jednocześnie mniejszością narodową, ale już np. językowej mniejszości albańskiej (*Arbëreshë*) w południowych Włoszech nie można uznać za mniejszość narodową. *Ibidem*, s. 7.

<sup>102</sup> *Ibidem*, s. 44.

wią Włochy<sup>103</sup>. L'algherese (czyli wariant katalońskiego używany w Alghero) to dialekt, w którym zauważalne są wpływy leksykalne sardyńskie i włoskie, a także archaiczna fonetyka<sup>104</sup>. Spośród dialektów sardyńskich na lokalny kataloński najmocniej wpłynął logudorese, ale można w nim też odnaleźć naleciałości korsykańskiego, genueńskiego, sycylijskiego i neapolitańskiego.

Proces tej śródziemnomorskiej hybrydyzacji językowej katalońskiego trwał na Sardynii przez kilka stuleci<sup>105</sup>. Hiszpańsko-katalońskie dzieje miasta Alghero mają początek w epoce średniowiecza i wiążą się ze zdobyciem Sardynii przez infanta Alfonsa Aragońskiego w 1323 roku. Miasto, założone wcześniej przez Liguryjczyków, zaprzysięgło posłuszeństwo i wierność Genui i stanowiło centrum oporu antyaragońskiego na wyspie aż do momentu, kiedy w 1353 roku podbił je admirał Bernat de Cabrera. Ciągłe powstania miejscowej ludności skłoniły króla Piotra IV Aragońskiego do podjęcia radykalnych kroków: w 1372 roku wydalil z miasta wszystkich Genueńczyków i Sardyńczyków, by na ich miejsce osiedlić Katalończyków – z Barcelony, Tarragony, Walencji, Pendés i Balearów<sup>106</sup>. W pierwszym okresie po przeniesieniu na wyspę utrzymywali się oni dzięki pracom związanym z morzem, ponieważ podmiejskie farmy opustoszały wskutek prowadzonych na tym terenie walk. Alghero stało się więc centrum piractwa, handlu i jedynym portem na zachodnim wybrzeżu, gdzie można było legalnie poławiać koral<sup>107</sup>. Miasto przyciągało imigrantów z innych części wyspy i z północy Włoch, którzy znajdowali tam pracę jako marynarze czy rybacy; część zatrudniała się w portowych fabrykach, inni w rolnictwie w podmiejskich wsiach. Kataloński był dla tych ludzi narzędziem integracji w nowym miejscu, a więc starali się go opanować<sup>108</sup>. Zasoby naturalne, szczególnie sól i koral, zwany „czernym złotem”, a także produkcja zboża stanowiły podstawę sardyńskiej gospodarki i wymiany handlowej w czasie dominacji Katalończyków<sup>109</sup>.

Kataloński był przez długi okres językiem urzędowym w północnej części wyspy. W Alghero porozumiewano się nim na co dzień nawet po przejściu pod

---

<sup>103</sup> J. A. Argenter, *L'Alguer (l'Alghero), a Catalan Linguistic Enclave in Sardinia*, „International Journal of the Sociology of Language” 2008, nr 193-194, s. 208.

<sup>104</sup> Zob. A. Dettori, *La Sardegna*, [w:] *I dialetti italiani. Storia, struttura, uso*, a cura di M. Cortelazzo [et al.], UTET, Torino 2002, s. 919-921, *Nostra Lingua*.

<sup>105</sup> J. A. Argenter, *op. cit.*, s. 208-209.

<sup>106</sup> F. Toso, *op. cit.*, s. 148.

<sup>107</sup> M. A. Farinelli, *op. cit.*, s. 5.

<sup>108</sup> *Ibidem*, s. 8.

<sup>109</sup> Zob. B. Anatra, *Economia sarda e commercio mediterraneo nel basso medioevo e nell'età moderna*, [w:] *Storia dei sardi e della Sardegna*, vol. 3: *L'età moderna. Dagli Aragonesi alla fine del dominio spagnolo*, a cura di M. Guidetti, Jaca Book, Milano 1989, s. 112-118.

panowanie dynastii sabaudzkiej, która na terenie całej wyspy stosowała politykę italianizacji i uczyniła z włoskiego język obowiązujący<sup>110</sup>. Pod rządami Sabaudczyków społeczność Sardyńczyków zaczęła stopniowo tracić swój iberyjski charakter, a L'Alguer zmieniło nazwę na aktualną. Ale przez kilka poprzednich wieków wpływy katalońskie były tak silne, że miasteczko do dzisiaj bywa nazywane „małą Barceloną”.

Interesujący zwrot w kontaktach mniejszości Algherczyków z Katalończykami nastąpił w drugiej połowie XIX wieku, wraz z pojawieniem się w Katalonii ruchu odrodzenia narodowego – *Renaixença*. W tamtym okresie obudziło się w Katalonii zainteresowanie mniejszością na Sardynii. Różnej maści intelektualści, literaci i podróżnicy przybywali do Alghero w poszukiwaniu śladów kulturowego i artystycznego dziedzictwa. Studiowali dokumenty archiwalne, lokalną historię i literaturę. Niewielkie miasto na Sardynii dostarczało dowodów na długowieczność katalońskiego narodu i było świadectwem jego złotej ery, wzbudzało więc u Katalończyków nostalgię za przeszłością. Kulturę katalońską na odległej wyspie traktowano jako relik, odnajdywano tam język i tradycje „utraczone” czy też zapomniane w gąszczu zawirowań historycznych na Półwyspie Iberyjskim.

Piewcą zachowanej w nieskażonej formie kultury katalońskiej na Sardynii był Eduard Toda i Güell, twórca monografii o mieście Alghero<sup>111</sup>. Przebywał on na Sardynii z misją dyplomatyczną i wraz z wyspiarską mniejszością katalońską założył w Alghero w 1902 pierwszą katalońską organizację: *Agrupació catalanista de Sardenya*<sup>112</sup>. Część lokalnej społeczności Alghero uświadomiła sobie wówczas przynależność do większej, katalońskojęzycznej wspólnoty, a kontynentalni Katalończycy odkryli katalońską enklawę na wyspie i zajęli się jej promowaniem. Elity w obydwu miejscach zaczęły więc zacieśniać kontakty, uczestniczyć we wspólnych wydarzeniach kulturalnych, „ekspedycjach naukowych”. W 1906 roku literaci z Alghero wzięli udział w pierwszym Międzynarodowym Kongresie Języka Katalońskiego w Barcelonie<sup>113</sup>. Trzeba jednak dodać, że entuzjazm z przynależności do jednej rodziny nie był symetryczny: to Katalończycy bardziej interesowali się Alghero. W mieście byli, co prawda, działacze sympatyzujący z nacjonalistycznym ruchem w Katalonii, ale stanowili mniejszość<sup>114</sup>. Nale-

<sup>110</sup> G. Campani, *op. cit.*, s. 59. Autorka przypomina, że zarówno w Księstwie Sabaudzkim, jak i w późniejszym Królestwie Sardynii katalońskiego używano razem z oficjalnym włoskim.

<sup>111</sup> M. A. Farinelli, *op. cit.*, s. 7-9.

<sup>112</sup> G. Campani, *op. cit.*, s. 62.

<sup>113</sup> J. A. Argenter, *op. cit.*, s. 210.

<sup>114</sup> Farinelli twierdzi, że jedynie dwóch katalońskojęzycznych sardyńskich intelektualistów pozytywnie odnosiło się do wzmacniania relacji z Katalonią i ruchem *Renaixença*: Joan Pais i Melis oraz Antoni Ciuffo. M. A. Farinelli, *op. cit.*, s. 11.

ży przypomnieć, że od końca XVIII wieku intelektualiści z Alghero posługiwali się językiem włoskim, a nie katalońskim. Poza tym wielu Sardynczykom okres rządów katalońskich kojarzył się raczej z najazdami i dominacją, a więc odwoływanie się do katalońskiej spuścizny i akcentowanie połączeń kulturowych z Katalonią było w niektórych środowiskach niepoprawne politycznie. Katalońscy najeźdźcy na Sardynii byli zestawiani z Hiszpanami ciemiejącymi Katalończyków na kontynencie. Kiedy więc goście z Barcelony z egzaltacją rozprawiali o katalońskich korzeniach miasta, większość mieszkańców Alghero, odcięta od informacji o sytuacji w Katalonii i nieutrzymująca z nią więzi, pozostawała obojętna<sup>115</sup>.

Część Sardynczyków patrzyła jednak na ruch odnowy katalońskiej w Hiszpanii jak na wzór do naśladowania z perspektywy dążeń do niezależności politycznej<sup>116</sup>. W 1922 roku Partito Sardo d'Azione opublikowała odezwę do katalońskich braci, w której nawiązała do podobnego położenia: „My też marzymy o Sardynii odrodzonej w niepodległości duchowej i ekonomicznej [...], my też chcemy tworzyć sardyńską myśl, sardyńskiego ducha, sardyńskie życie [...], zwolennicy autonomii spoglądają na Katalonię z żywym uczuciem”<sup>117</sup>. Faszyzm dążył do wymazania katalońskiej przeszłości na Sardynii, bo o ile Sardynczyków można było jeszcze zaliczyć do ludów „italskich” i łatwiej poddać italianizacji, o tyle Katalończycy nie wpisywali się zupełnie w tę kategorię<sup>118</sup>.

Po wojnie Alghero długo pozostawało prowincjonalnym miasteczkiem na rzadko odwiedzanej wyspie. Jak pisze Piovene, w połowie XX wieku miejsce to było znane bardziej cudzoziemcom, szczególnie spędzającym tam wakacje Anglikom, niż Włochom. Ożywianie katalońskiego dziedzictwa przybierało na sile od lat 50., kiedy powstało Centre d'Estudis Algheresos (Centrum Studiów Algherskich). Zakładano wówczas kolejne ugrupowania, wydawano publikacje, organizowano konferencje, konkursy poetyckie i inne inicjatywy<sup>119</sup>. W latach 70. podejmowano pierwsze próby wprowadzania katalońskiego do administracji publicznej i jako języka nauczania, zawiązał się również ruch obywatelski Alguer 80, walczący o językowe prawa mniejszości katalońskiej. Na przełomie lat 70. i 80. nacjonalizm kataloński po raz pierwszy wyraźnie uwidocznił się na

---

<sup>115</sup> *Ibidem*, s. 14.

<sup>116</sup> G. Campani, *op. cit.*, s. 87.

<sup>117</sup> *Ibidem*. Pojawiały się także analogie, że Franco prześladował Katalończyków w czasie wojny domowej, a Mussolini wprowadzał represje względem Sardynczyków.

<sup>118</sup> Zob. M. A. Farinelli, *op. cit.*, s. 15-16.

<sup>119</sup> W 1960 roku 150 Katalończyków z Hiszpanii przybyło do miasta na kilka dni, manifestując przywiązanie do kultury katalońskiej i protestując przeciwko dyktaturze generała Franco. *Ibidem*, s. 18.

Sardynii, choć szerzyły go pojedyncze, szczególnie oddane sprawie osoby. W ostatnich latach pojawiają się inicjatywy świadczące o poczuciu więzi z Katalończykami w Hiszpanii walczącymi o niezależność, np. 11 września 2013 roku (dzień najważniejszego katalońskiego święta) delegacja lokalnych stowarzyszeń katalońskojęzycznych utworzyła symboliczny łańcuch jako wyraz solidarności z nacjonalistami protestującymi w Katalonii (tzw. *Via Catalana*)<sup>120</sup>.

Ślady kultury katalońskiej są na Sardynii obecne w sferze wierzeń i rytuałów religijnych. Pochodzenie katalońskie mają popularne na wyspie uroczystości w wiejskich sanktuariach, w których – podobnie jak w przypadku iberyjskich *romerías* – przenikają się elementy *sacrum* i *profanum*. Obchody te są połączeniem pielgrzymki i odpustu na cześć patrona danego miejsca. Z kulturą katalońską wiąże się również popularny na wyspie kult św. Eulalii (patronki Barcelony) i Matki Bokiej z Montserrat (patronki Katalonii), a także innych świętych: San Alexi (kat. Aleix), San Bardilli (kat. Baldiri), San Brai (kat. Blai). Innym przykładem wpływów kultury Katalonii są ludowe śpiewy religijne, nazywane *goigs* (sard. *gòsos*, *gòccius*), wychwalające Matkę Boską, Jezusa i świętych<sup>121</sup>. Wykonywano je podczas pielgrzymek, procesji i z okazji dni poszczególnych świętych, w intencji ludzi i bydła domowego, prosząc o zdrowie czy bogate plony. *Goigs* były przekazywane w tradycji ustnej, a od XVI wieku także w formie drukowanych śpiewników. Wiele z nich przetrwało i można usłyszeć je na wyspie do dzisiaj<sup>122</sup>.

Katalońskie dziedzictwo promują współcześnie lokalne władze, centra kultury i media, stosuje się dwujęzyczną toponimię oraz dwujęzyczne wersje dokumentów urzędowych (po włosku i w algherese); w miejscowych szkołach wprowadzono także możliwość nauki po katalońsku. Od ponad dekady działają na Sardynii dwie stacje telewizyjne, Catalan TV i La Televisió de l'Alguer, nadające programy w dwóch językach: włoskim i katalońskim. Pisownię lokalnego algherese dopasowuje się w miarę możliwości do standardów katalońskich. Jednak

<sup>120</sup> Zob. *ibidem*, s. 17-21.

<sup>121</sup> Na temat śpiewów *goigs* oraz innych katalońskich wpływów na Sardynii (dotyczących praktyk muzycznych, popularnych kompozycji czy używanych instrumentów) szerzej zob. G. N. Spanu, *Percorsi di musici e musiche catalane in Sardegna tra medioevo e età moderna. Documenti e ipotesi*, [w:] *Sardegna Catalana...*, s. 285-296.

<sup>122</sup> Zob. E. Martí Sentañes, *L'impronta catalana nella cultura sarda. Storia istituzioni, arte, lingua e tradizioni popolari*, „Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea” 2009, nr 2, s. 24-25. Autorka, w ramach szerszego projektu dotyczącego różnych przejawów kultury katalońskiej na Sardynii, analizowała również m.in. wpływy katalońskie w utartych zwrotach językowych, nazwach geograficznych i nazwiskach występujących w różnych częściach Sardynii, w odmienionych wersjach dialektalnych języka sardyńskiego. *Ibidem*, s. 26.



wieloletnia imigracja z interioru (a współcześnie także napływ imigrantów z innych krajów) oraz rozwój turystyki w mieście spowodowały zmniejszenie praktycznego użycia katalońskiego. Choć miejscowa społeczność uznaje go i darzy szacunkiem, w życiu codziennym język ten schodzi na dalszy plan; staje się coraz bardziej domeną ludzi starszych i zapalonych aktywistów, którzy traktują algherese jako narzędzie politycznej walki o „widoczność” w przestrzeni publicznej i prawa mniejszości<sup>123</sup>.

W 1921 roku w spisie ludności większość populacji Alghero określała się jako katalońskojęzyczna. W 2007 roku tylko 50% zadeklarowało czynną znajomość lokalnego dialektu (algherese), a 34,5% znała go biernie. Temu spadkowi towarzyszył wzrost użycia sardyńskiego<sup>124</sup>. W 2015 roku 9% badanych wskazało algherese jako język codziennego użytku (niecałe 8% podało algherese i włoski, 75% – włoski, ok. 2% sardyński i tyle samo sardyński i włoski), natomiast ok. 22,5% populacji Alghero wykazało, że zna algherese w sposób czynny<sup>125</sup>. Joan A. Argenter utrzymuje, że współcześnie kataloński, włoski i sardyński wpływają na siebie i mieszają się w codziennym użyciu, choć zazwyczaj dominuje włoska intonacja<sup>126</sup>. Kilkudniowy pobyt w Alghero i okolicach wiosną 2019 roku skłonił mnie do refleksji, że język kataloński jest tam dzisiaj bardziej obecny w warstwie wizualnej (nazwy toponimiczne, katalońskie flagi i szyldy na sklepach z pamiątkami czy koralową biżuterią<sup>127</sup>, inskrypcje na pomnikach<sup>128</sup>, menu w niektórych restauracjach w centrum Alghero) niż w sferze dźwiękowej. Udało mi się go sporadycznie usłyszeć tylko w rozmowach katalońskich turystów z kontynentu.

Katalońska społeczność w Alghero to mniejszość w mniejszości. Zawieszona pomiędzy kulturą sardyńską, katalońską i włoską, wypracowała własny, odrębny rodzaj tożsamości. Odróżnia się od pozostałych Sardynczyków, nazywając siebie *S'Aligaresos* (po sardyńsku) lub *Algueresos* (po katalońsku). Piovene pisał

<sup>123</sup> F. Toso, *op. cit.*, s. 149-149.

<sup>124</sup> *Ibidem*, s. 149.

<sup>125</sup> Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, *Els usos lingüístics a l'Alguer*, 2015, BTPL, 2017, [on-line:] [http://llengua.gencat.cat/web/.content/documents/publicacions/btpl/arxius/20\\_Usos\\_linguistics\\_Alguer\\_2015.pdf](http://llengua.gencat.cat/web/.content/documents/publicacions/btpl/arxius/20_Usos_linguistics_Alguer_2015.pdf) – 25 III 2019.

<sup>126</sup> J. A. Argenter, *op. cit.*, s. 211. Autor podaje konkretne przykłady zapożyczeń pomiędzy tymi językami; słownictwo związane z rolnictwem pochodzi z sardyńskiego, spójniki i przerywniki z włoskiego, terminologia dotycząca morza i rybołówstwa z dialektów italo-romańskich: genueńskiego, sycylijskiego, neapolitańskiego. *Ibidem*, s. 212.

<sup>127</sup> Np. napis „Benvinguts a l'Alguer – Pais Català de Sardegna” (Witamy w Alghero – Katalońskim Kraju Sardynii) nad sklepem z tradycyjną sardyńską biżuterią z koralu „La Nassa”, przy ul. Karola Alberta w Alghero.

<sup>128</sup> Np. napis „Unitat de la Llengua” (Językowa Jedność) na jednym z pomników w miejskim parku.

o katalońskiej ludności z Alghero, że ciągle tęskni za przeciwnym brzegiem i ma świadomość swojej napływowości: „Ich zamyślenie do rybołówstwa, zażyłość z morzem nie są dziedzictwem rasy, która wyrosła z tej ziemi”<sup>129</sup>.

## Sardynia – mityczna kraina uwieczniona w siłach stereotypu?

Jeszcze w latach 50. XX wieku Sardinie postrzegano jako miejsce wyludnione, słabo rozwinięte, skromne, dziewicze, ale zarazem „pełne potencjalnej energii, która nie wydobyła się jeszcze na światło dzienne”<sup>130</sup>. Przyglądając się dzisiejszej turystycznej popularności Sardynii, można uznać, że energia ta wyzwoliła się i przyciąga coraz liczniejsze rzesze zwiedzających. Poza niekwestionowanymi urokami przyrodniczymi wyspa obfituje w tradycje, które miejscowi kultuwują do dzisiaj także jako atrakcję dla przyjezdnych. Szczególną popularnością cieszą się obchody końca karnawału, Sa Sartiglia, zapoczątkowane w XI wieku przez wracających z krucjaty krzyżowców; inscenizowane z tej okazji turnieje mają źródło w zwyczajach saracenów. Barwny jest też pasterski karnawał w Mamoiada, w którym ważną funkcję spełniają maski z czarnego drewna przedstawiające diabła, zwane *mamuthones*. Z kolei sięgające połowy XVII wieku święto Sant’Efisio w Cagliari to tradycyjna procesja religijna ku czci patrona wyspy, jedna z największych w basenie Morza Śródziemnego. Jej symbolem są *traccas* – wozy ciągnięte przez woły, do połowy XX wieku będące na Sardynii w codziennym użyciu, a współcześnie, udekorowane kwiatami i obleczone haftowanymi tkaninami, stanowią barwny element widowiska. Sardinia słynie także z ludowego złotnictwa, wyrobów z korka czy plecionych koszy. Popularnym i chętnie kupowanym przez turystów wyrobem jest przypominający macę, szeleszczący jak pergamin i bardzo łamliwy chleb *carasau*, zwany papierem nutowym. Lokalny przysmak to również owczy ser pecorino czy sardyńskie pierogi – *culurgiones*.

Wizerunek Sardynii przez długi czasu opierał się na archaiczności, autentyczności, dumie i pierwotnej, nieskażonej mądrości mieszkańców<sup>131</sup>. Do rozpowszechnienia takiego wyobrażenia o wyspie przyczyniła się w dużym stopniu twórczość Grazii Deleddy, sardyńskiej pisarki i laureatki literackiej Nagrody Nobla w 1926 roku. Deledda, zarówno w swoich utworach, jak i w wypowie-

<sup>129</sup> G. Piovene, *op. cit.*, s. 281.

<sup>130</sup> *Ibidem*, s. 276.

<sup>131</sup> *Ibidem*, s. 273.

dziach na temat rodzinnego regionu Barbagia, czyniła z wyspy miejsce mityczne, jakby zastygłe w bezczasie, archetyp innych miejsc<sup>132</sup>. Jak pisze Roberto Mura, czuć w jej twórczości miłość do Sardynii, „zaklętej wyspy żyjącej i oddychającej antykiem”<sup>133</sup>. Bohaterowie opowieści Grazii Deleddy odtwarzają tradycję w niezmienionej formie, tak jak ją odziedziczyli w spadku po poprzednich pokoleniach<sup>134</sup>. Pisarka podkreślała surowy, kontemplacyjny, niemal religijny sposób życia starych sardyńskich pasterzy i rolników, których cechowały głęboka wiedza i znajomość podstawowych, niezmiennych prawd, życie według odwiecznych praw natury i współdzielenie trudnego losu<sup>135</sup>. Kolejne pokolenia żyjących w oddaleniu od reszty świata Sardyńczyków zachowały też w sobie „pierwotną skłonność do mieszania rzeczywistości z legendą”<sup>136</sup>.

To pomieszczenie dwóch porządków, realności i magii, widać np. w opowiadaniach dla dzieci autorstwa Deleddy<sup>137</sup>. Pisarka czerpie w nich z miejscowych legend, pokazuje też lokalne zwyczaje i zdarzenia wyznaczające codzienny rytm Sardyńczyków w czasach, kiedy nie było jeszcze sieci autobusów, a ludzie przemierzali się pieszo i konno. Skromne warunki życia zestawia z fantazjami o bogactwie i luksusie. W jej tekstach przewija się motyw wypraw dzieci w góry w poszukiwaniu pałaców zamieszkiwanych przez wróżki (*domus de janas*) czy domu matki wiatrów. Deledda opisuje też niebezpieczną ekspedycję w głąb wyspy w poszukiwaniu skarbów strzeżonych przez olbrzymy i zderzenie fantazji z rzeczywistością – złote monety zmieniające się w dłoniach w węgiel. Dziecięcy bohaterowie opowiadań potrafią cieszyć się drobnymi urokami wiejskiego życia: chodzą na grandę do ogrodu sąsiada po karczochy, bób i róże, zbierają figi i morele. Nie przepadają za nauką w szkole, marzą o byciu pasterzem<sup>138</sup> albo fantazjują o wyjeździe do Ameryki śladami ojca, który uciekł za ocean.

Pisarka nawiązywała do sardyńskiej kultury i tożsamości w wielu swoich dziełach, a jej twórczość stała się inspiracją dla włoskich reżyserów. Pierwszy

---

<sup>132</sup> D. Manca, *Introduzione*, [w:] G. Deledda, *Lèdera*, a cura di D. Manca, Centro di Studi Filologici Sardi/Cuec, Cagliari 2010, s. XI, *Scrittori Sardi*.

<sup>133</sup> R. Mura, *Introduzione*, [w:] G. Deledda, *Nell'azzurro – Fior di Sardegna*, Davide Zedda Editore, Cagliari 2006, s. 5.

<sup>134</sup> *Ibidem*, s. 7.

<sup>135</sup> Por. N. Valle, *Omaggio alla Deledda*, „Il Convegno” 1959, *passim*.

<sup>136</sup> G. Piovene, *op. cit.*, s. 282.

<sup>137</sup> G. Deledda, *Doce cuentos de Cerdeña*, Editorial Labor, Barcelona, 1988, *Labor Bolsillo Juvenil*, 14 (tytuł oryginału: *Il Dono di Natale*, Milano 1956).

<sup>138</sup> Jeden z dziecięcych bohaterów oznajmia: „Zostanę pasterzem i odnajdę skarb schowany między skałami. Jeden z tych skarbów ukrytych przez olbrzymy i strzeżonych przez diabła”. G. Deledda, *El pastorcillo*, [w:] ead. *Doce cuentos...*, s. 57.

ważny film poświęcony Sardynii powstał w 1916 roku na podstawie jej powieści *Cenere* (Popiół), w reżyserii Febo Mariego. Potem pojawiły się kolejne produkcje filmowe, tworzone zarówno dla kina, jak i telewizji. Obrazów bazujących na powieściach Deleddy nakręcono kilkanaście. Jej sposób myślenia i opowiadania o Sardynii funkcjonował przez kilka dekad jako główny kulturowy punkt odniesienia. Ta literacko-filmowa wizja sardyńskości opierała się na kilku schematach: namiętnej miłości, walce i śmierci, surowej i karzącej religii, świadomości nieuchronności losu, a także oddaniu i emocjonalności miejscowych. Świat Sardyńczyków był w tych ujęciach dziki i prymitywny, podległy niezmiennym prawom naturalnym i moralnym, wymykający się modernizacji, skostniały. Bohaterzy filmów zmagali się z losem i walczyli o przeżycie w cieniu konfliktów rodzinnych, zakazanych miłości i vendetty. Nawet film *Banditi a Orgasolo*, nakręcony w 1961 roku, mimo nowoczesnego stylu opowiadania historii nie ustrzegł się przed stereotypizacją sardyńskiej kultury pasterskiej. Bohaterów – prawdziwych pasterzy – przedstawia się w tym obrazie filmowym jako ludzi o „wciąż prymitywnej duszy”, żyjących zgodnie z przemianami w przyrodzie; liczą się dla nich tylko rodzina i wspólnotowe więzi. Sardyńscy pasterze nie rozstają się z kozikiem, przy pomocy którego nie tylko polują, ale potrafią też wymierzyć sprawiedliwość<sup>139</sup>. Film miał być niemal antropologicznym portretem pasterskiej społeczności i dążył do pokazania autentyczności miejsca, reżyserowi zabrakło jednak odwagi, by pozwolić bohaterom mówić po sardyńsku. Postawił na sterylny i obiektywizujący dubbing w standardowym włoskim, aby ułatwić widzom zrozumienie przekazu. Zabieg ten odebrał obrazowi autentyczność i zwiększył dystans między autorem (i widzami) a opowiadaną na ekranie historią<sup>140</sup>. Również sardyńskie stacje telewizyjne sięgały do rodzimych tradycji. Przełomem okazał się cotygodniowy program rozrywkowy *Sardegna canta* (Sardynia śpiewa), który od 1978 roku do dzisiaj, choć w nieco zmodyfikowanej formie, nadaje prywatna telewizja Videolina. Celem jego pomysłodawców było od samego początku docieranie do różnych form ekspresji sardyńskiego folkloru muzycznego i pokazywanie go telewizjom<sup>141</sup>.

Patrzenie na Sardinie przez pryzmat górskiego regionu Barbagia i związanej z nim kultury pasterzy utrzymywało przez lata wizerunek wyspy jako miejsca archaicznego. Sardinie symbolicznie lokowano na włoskim Południu (Mezzogiorno)<sup>142</sup>,

<sup>139</sup> A. Floris, I. Girina, *The Sardinia Case: Issues of Memory and Identity in the Cinematographic Representation of an Island*, „Studi e Ricerche” 2016, nr 9, s. 43-150.

<sup>140</sup> Zob. A. Floris, *op. cit.*, s. 186.

<sup>141</sup> *Ibidem*, s. 180.

<sup>142</sup> Zob. M. Pisano, A. L. Pisano, *Dall'Unione europea alla Sardegna. Un itinerario socio-economico*, Franco Angeli, Milano 2004, s. 119-120 i n.

postrzeganym wedle retoryki poźjednoczeniowej jako „peryferyjne”, słabo rozwinięte, atawistyczne, wręcz prymitywne. Izolację i oddalenie od reszty (cywilizowanego) włoskiego świata potęgowała wyspiarskość obszaru. Pasterz – symbol naturalistycznego świata broniącego się przed postępem – stał się podstawowym, wręcz ikonicznym elementem sardyńskiej tożsamości wyrażanej na ekranie<sup>143</sup>. Prastary charakter, dziewiczość i nieskażona cywilizacją społeczność były więc jednocześnie wyróżnikami atrakcyjności (także turystycznej) miejsca i źródłem krzywdzących etykietek. Współcześnie, także dzięki działalności najmłodszego pokolenia sardyńskich twórców, ta sytuacja ulega stopniowej przemianie<sup>144</sup>.

---

<sup>143</sup> M. Bonaria Urban, *Lo stereotipo del Sud fra Otto e Novecento. Il caso della Sardegna*, „Incontri. Rivista Europea di Studi Italiani” 2011, vol. 26, nr 2, s. 62.

<sup>144</sup> Zob. np. *Dalla Sardegna all'Europa...*